مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦/ العدد ٦

أسباب انتهاك سيادة إقليم كوردستان- العراق (دراسة تحليلية)

يوسف قادر حمد
كلية القانون والعلوم السياسية والإدارة، جامعة سوران، أقليم كردستان- العراق
101238177039@soran.edu.iq

أ.م.د. شاري خالد معروف
قسم القانون، فاكلتي القانون والعلوم السياسية والإدارة، جامعة سوران، أقليم كردستان- العراق
sharee.marouf@soran.edu.iq

الكلمات المفتاحية: السيادة، إقليم كردستان، القانون الدولي، مكافحة الإرهاب وحقوق الإنسان، الأسباب

كيفية اقتباس البحث

حمد , يوسف قادر , شاري خالد معروف , أسباب انتهاك سيادة إقليم كوردستان– العراق (دراسة تحليلية) ,مجلة مركز بابل للدراسات الانسانية، حزيران ٢٠٢٦, المجلد:١٦ ,العدد:٦ .

هذا البحث من نوع الوصول المفتوح مرخص بموجب رخصة المشاع الإبداعي لحقوق التأليف والنشر (Creative Commons Attribution) تتيح فقط للآخرين تحميل البحث ومشاركته مع الآخرين بشرط نَسب العمل الأصلي للمؤلف، ودون القيام بأي تعديل أو استخدامه لأغراض تجارية.

Indexed مفهرسة في
IASJ

Registered مسجلة في
ROAD

Reasons for violating the sovereignty of the Kurdistan Region of Iraq (An Analytical Study)

Yousif Qader Hamad
Faculty of Law, Political Sciences and Administration, Soran University, Kurdistan region-Iraq
101238177039@soran.edu.iq

Assistant Professor Dr. Sharee Khalid Marouf Nanakaly
Faculty of Law, Political Sciences and Administration, Soran University, Kurdistan region-Iraq
sharee.marouf@soran.edu.iq

Keywords : Sovereignty, Kurdistan Region, International Law, Counterterrorism and Human Rights, Causes.

How To Cite This Article
Hamad , Yousif Qader , Sharee Khalid Marouf Nanakaly ,Reasons for violating the sovereignty of the Kurdistan Region of Iraq (An Analytical Study) ,Journal Of Babylon Center For Humanities Studies, june 2026,Volume:16,Issue 6.

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

Abstract

This study examines the reasons for the violation of the sovereignty of the Kurdistan Region of Iraq by Turkey and Iran within a legal, political, and geopolitical framework. The first section defines sovereignty in constitutional and international law and outlines its territorial, political, and legal manifestations as reflected in the Iraqi federal constitution and its regulation of the Region's status. The second section presents the main doctrinal theories of sovereignty and explains their impact on determining

the position of the Kurdistan Region within the federal structure and on the allocation of powers concerning the administration of the Region, its borders, and its resources. The third section analyses the political, military, and treaty-based motives invoked by Turkey and Iran to justify their interventions, and assesses the compatibility of these actions with the principles of non-intervention and the prohibition on the use of force in international law, concluding that their continued occurrence undermines the core of Iraqi sovereignty and weakens the federal model in the Region. To reach a scientific conclusion, this study relies on analytical methods, through collecting data and information, analyzing constitutional texts related to this subject and comparing them with the principles of general international law, as well as based on the opinions of scholars in international and constitutional law.

In terms of time, this study focuses on the period after the enactment of the Iraqi Constitution in 2005 and in terms of location is devoted to the Iraqi Kurdistan Region as part of the federal territory of Iraq.

This paper consists of three parts except the introductory and concluding parts. The first part discusses the concept of sovereignty, the second part discusses the theories of sovereignty and the third part discusses the reasons for the aggression against the territory of the Kurdistan Region. Then it ends with consequences and violations.

ملخص

يتناول هذا البحث أسباب انتهاك سيادة إقليم كوردستان – العراق من قبل تركيا وإيران، في إطار رؤية قانونية-سياسية وجيوسياسية. يعرّف المبحث الأول السيادة في القانون الدستوري والدولي، ويبيّن مظاهرها الإقليمية والسياسية والقانونية كما عكسها الدستور العراقي الاتحادي وتنظيمه لمركز الإقليم. يعرض المبحث الثاني أهم النظريات الفقهية للسيادة، ويوضح أثرها في تحديد موقع إقليم كوردستان داخل البنية الاتحادية وتوزيع الاختصاص بشأن إدارة الإقليم وحدوده وموارده. أما المبحث الثالث فيحلّل الدوافع السياسية والعسكرية والتعاقدية التي تستند إليها تركيا وإيران في تدخلاتهما، ويفحص مدى انسجام هذه الأفعال مع مبادئ عدم التدخل وحظر استخدام القوة في القانون الدولي، ليستنتج أن تكرارها يمس جوهر السيادة العراقية ويضعف النموذج الاتحادي في الإقليم.

للوصول إلى استنتاج علمي، تعتمد هذه الدراسة على مناهج تحليلية، من خلال جمع البيانات والمعلومات، وتحليل النصوص الدستورية ذات الصلة، ومقارنتها بمبادئ القانون الدولي العام، بالإضافة إلى آراء علماء القانون الدولي والدستوري.

من حيث الإطار الزمني، تركز هذه الدراسة على الفترة التي أعقبت إقرار الدستور العراقي عام ٢٠٠٥، ومن حيث الموقع الجغرافي، تُعنى بإقليم كردستان العراق باعتباره جزءًا من الأراضي الاتحادية للعراق.

تتألف هذه الورقة من ثلاثة أجزاء، بالإضافة إلى المقدمة والخاتمة. يناقش الجزء الأول مفهوم السيادة، ويتناول الجزء الثاني نظريات السيادة، بينما يناقش الجزء الثالث أسباب العدوان على أراضي إقليم كردستان. ويختتم الجزء الثالث بنتائج هذا العدوان وانتهاكاته.

هۆكارەكانی پێشێلكردنی سەروەری خاكی هەرێمی كوردستان _عێراق (توێژینەوەیەكی شیكارییە)

يوسف قادرحمد
(بەشی یاسا، فاكە لتی یاسا و زانستە سیاسییە كان و بە ریوە بردن زانكوی سوران، هەرێمی كوردستان- عیراق)
101238177039@soran.edu.iq

پ. ی.د. شاری خالد معروف
(بەشی یاسا، فاكەلتی یاسا و زانستە سیاسییە كان و بە ریوە بردن زانكۆی سوران، هەرێمی كوردستان- عیراق)
sharee.marouf@soran.edu.iq

پوختە

ئەم لێكۆڵینەوەیە هۆكارەكانی پێشێلكردنی سەروەری هەرێمی كوردستان - عێراق لەلایەن توركیا و ئێرانەوە دەخاتە بەر باس، لە چوارچێوەی دیدێكی یاسایی و سیاسی و جیۆسیاسیدا، بەشی یەكەم سەروەری لە یاسای دەستووری و نێودەوڵەتیدا پێناسە دەكات، و دەركەوتنە هەرێمی و سیاسی و یاساییەكانی روون دەكاتەوە، وەک دەستووری هەمیشەی عێراق رەنگدانیەوەی و رێكخستنی بۆ پێگەی هەرێم، بەشی دووەم گرنگترین تیۆرە فیقهییەكانی سەروەری دەخاتەروو، و ئەو كاریگەرییانەی كە لە دیاریكردنی شوێنی هەرێمی كوردستان لەناو پێكهاتە هاوپەیمانییەكە و دابەشكردنی تایبەتمەندی لەبارەی بەرێوەبردنی هەرێم و سنوورەكانی و سامانەكانییەوە روون دەكاتەوە، بەشی سێیەمیش پاڵنەرە سیاسی و سەربازی و گرێبەستییەكان شی دەكاتەوە كە توركیا و ئێران پشتیان پێ دەبەستن لە دەستێوەردانەكانیاندا، و رادەی یەكگرتنی ئەم كردارانە لەگەڵ بنەماكانی دەستێوەردان نەكردن و قەدەغەكردنی بەكارهێنانی هێز لە یاسای نێودەوڵەتیدا پشكنین دەكات، بۆ ئەوەی دەرئەنجام بدات كە دووبارەكردنەوەی ئەم دەستدرێژیانەی دەكرێتە سەر سەروەری عێراق و لاوازكردنی هەرێم لە دەوڵەتی عێراقی فیدراڵ

وشە سەرەكییەكان :سەروەری، هەرێمی كوردستان، یاسای نێودەوڵەتی، بەرەنگاربوونەوەی تیرۆر و مافی مرۆڤ،

پێشەكی:

چەمكی سەروەری یەكێكە لە كۆڵەكە سەرەكییەكانی یاسای نێودەوڵەتی و پەیوەندییە نێودەوڵەتییەكان، وەک بنەمایەک بۆ رێكخستنی پەیوەندی نێوان دەوڵەتان و پاراستنی سنوورەكانیان دادەنرێت، لەم میانەیەدا، هەرێمی كوردستان وەک قەوارەیەكی یاسایی گرنگ لە

چوارچێوەی دەوڵەتی فیدراڵی عێراقدا، بەهۆی پێگە جیۆپۆڵەتیکەکەیەوە، بەردەوام ڕووبەڕووی ئاڵنگاریی ئەمنی و سەربازی بووەتەوە لەلایەن وڵاتانی دراوسێوە.

ئەم توێژینەوەیە باس لە دیاریکردنی هوکارەکانی سەرپێچی کردن و دەستدرێژی و پێشێلکاریەکانی سەروەری هەرێمی کوردستان دەکات لە لایەن هەریەک لە دەوڵەتی تورکیا و ئێران، ڕەهەندە یاسایی و سیاسی و جیوپولیتیەکان دەخاتە روو ئەمە لە لایەک وە پاساوا نایاسایەکانی هەریەک لەم دوو دەوڵەتە دەخاتە روو لە ڕەوانگەی بنەماکانی یاسای نێودەوڵەتی گشتی

گرنگیی توێژینەوە

گرنگی ئەم توێژینەوەیە لەوەدایە کە باس لە بابەتێکی هەستیار دەکات کە پەیوەستە بە ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی و سەقامگیریی ناوچەکە، ئەم بابەتە تەنها پەیوەست نییە بە هەرێمی کوردستانەوە، بەڵکو ڕەهەندێکی یاسایی و نێودەوڵەتی هەیە، چونکە لاوازیی هەڵوێستی نێودەوڵەتی یان بوونی ئاراستەی جیاواز، کاریگەریی ڕاستەوخۆی لەسەر مانەوە و بەهێزیی چەمکی سەروەری لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دەبێت، هەروەها گرنگییەکەی لە دەرخستنی ئەو بۆشاییە یاسایی و سیاسییانەدایە کە وڵاتانی هەرێمی دەیقۆزنەوە بۆ ئەنجامدانی هێرشەکانیان.

کێشەی توێژینەوە

کێشەی ئەم توێژینەوەیە خۆی دەبینێتەوە لە دیاریکردنی هۆکارەکانی پێشێل کردنی سەروەری هەرێمی کوردستان وەک قەوارەی دەستووری کە هەرێمێکە لە دەوڵەتی عێراقی فیدراڵ، وەهەروها دەست نیشانکردنی ئەم پاساوانەی کە هەریەک لە دەوڵەتی تورکیا و ئێران پشتی پێدەبەستن بو دەست درێژیەکانیان بە بەراورد کردنیان لە گەڵ بنەماکانی یاسای نێودەوڵەتی.

پرسیاری توێژینەوە

ئەم توێژینەوەیە ئەم پرسیارانە وەڵام دەداتەوە:

١- ئایە سەروەریی چییە و بناغەی یاساییەکەی چییە؟

٢- ئایا هۆکارە راستەوخو و ناراستەوخو کان چین کەوا دەکات دەوڵەتی تورکیا و ئێران سەروەری هەرێمی کوردستان- عێراق پێشێڵ دەکەن؟

ئایا پاساوی یاسایی هەریەک لە تورکیا و ئێران چین بو ئەم دەستدرێژیانەی ئەنجامی دەدەن ؟

٣- تا چەند ئەم دەستدرێژانە هاوران لە گەڵ بنەماکانی یاسای نێودەوڵەتی و پرنسیپی سەروەری و تدخل نەکردن؟

ئامانجی توێژینەوە

لێکۆڵینەوەکە ئامانجی ئەوەیە کە چوارچێوەی تیۆری و زانستیانە بۆ چەمکی سەروەری شی بکاتەوە، وەک لە فیقهی دەستووری و نێودەوڵەتیدا هاتووە، و ڕوون بکاتەوە کە چۆن لەسەر دۆخی هەرێمی کوردستان جێبەجێ دەکرێت، لەگەڵ ئاشکراکردنی پاڵنەرە سیاسی و یاسایی و جیۆسیاسییەکان کە لەپشت پێشێلکاریە تورکی و ئێرانییەکانەوەن، و هەڵسەنگاندنی ڕادەی یاسایی بوونیان لە ژێر ڕەوشنای یاساکانی یاسای گشتی نێودەوڵەتی و دەستووری عێراقیدا، هەروەها لێکۆڵینەوەکە هەوڵ دەدات دیدێکی ڕەخنەیی پێشکەش بکات کە ببێتە هۆی دەرخستنی چارەسەرە یاسایی و سیاسییەکان کە پاراستنی سەروەری عێراق لە هەرێمی کوردستاندا بەهێز دەکەن.

میتۆدی توێژینەوە

بۆ گەیشتن بە دەرەنجامێکی زانستی، ئەم توێژینەوەیە پشت دەبستیت بە میتۆدی شیکاری، ئەمەش لە ڕێگەی کۆکردنەوەی داتا و زانیاری وشیکردنەوەی دەقە دەستووریەکانی پەیوەست بەم بابەتەو و بەراوردکردکیان لەگەڵ بنەماکانی یاسای نێودەولەتی گشتی هەروەها بە پشت بەستن بە ڕای زانایانی بواری یاسای نێودەولەتی و دەستووری.

سنووری توێژینەوە: لەرووی زەمانی ئەم توێژینەوە تیشك دەخاتە قوناغی دوای دەرچوونی دەستووری عێراقی ٢٠٠٥ و لە رووی شوێنەوە تەرخانکراوە بە هەرێمی کوردستانی عێراق وەك بەشێك لە خاکی عێراقی فیدرال و لەرووی بابەتیەوە ئەم توێژینەوە پێشێکاری سەربازی وتەناهی و ئەوی پێوەستە بەرەهەندی سیاسی و یاسای و جیوسیاسی باس دەکات.

پێکهاتەی توێژینەوە

ئەم توێژینەوەیە پێکدێت لە سێ بەش جگە لە بەشەکانی پێشەکی و کۆتایی، لە بەشی یەکەمدا باسی چەمکی سەروەری دەکرێت، لەبەشی دووەم باسی تیۆرییەکانی سەروەری و لە بەشی سێیەم باسی هۆکارەکانی دەستدرێژی بۆ سەر خاکی هەرێمی کوردستان دەکەین. دواتر بە دەرەنجام و پێشێلکاریەکان کوتای دێت.

ماهیەتی سەروەری

سەروەری یەکێکە لە پرس و باسە گرنگەکانی یاسای نێودەوڵەتی و دەستووری، کە بە درێژایی مێژوو لە چوارچیوەی هزری یاسایی وەك بابەتێکی مشتومڕهەڵگر لێکۆڵینەوەی لەبارەی کراوەو تاوەکو ئێستاش ڕای جیاوازی لەسەرە، بەتایبەتی دوای سەرهەڵدانی سەردەمی جیهانگیری و پەرەسەندنی تەکنەلۆژیا، و هەروەها هاتنەکایەوەی ژێری دەستکرد، هەموو ئەمانە بونەتە فاکتەری دووبارە خوێندنەوەو لێکۆڵینەوە لە بارەی چەمکی سەروەری، بۆ ئەم مەبەستە ئەم بەشەی توێژینەوە دابەشی دوو باسی دەکەین، لە باسی یەکەمدا باس لە پێناسەی سەروەری، باسی دووەمیش تایبەت دەکەین بە جۆرەکانی سەروەری.

پێناسەی سەروەری

بۆ تێگەیشتن و شیکردنەوەی ماناو پێناسەی سەروەری، پێویستە لە سەرەتادا لەڕوانگەی زەمانەوانییەوە پێناسەی بکەین، دواتر لەڕوووی دەستەواژەوە پێناسە جیاجیاكان دەخەینەڕوو.

مانای سەروەری لە رووی زەمانەوانی:

لەڕووی ڕیشەناسییەوە (*Etymology*)، چەمکی سەروەری بۆ سەدەی سێزدەی زاینی دەگەڕێتەوە کە لە چەمکی (*superānus*) لاتینییەوە وەرگیراوە و وەك سەرۆك، باڵا، بەرز یاخود باڵادەست گوزارشتی لێکراوە، دواتر لەڕێگەی زمانی فەرەنسییەوە لە سەدەی چواردەیەمی زاینی گواستراوەتە بۆ نێو زمانی ئینگلیزی و وەك دەسەڵاتی باڵا یاخود دەسەڵاتی سەرووەر بەکارهێنراوە (*Online Etymology Dictionary, 2025*). لە زمانی عەرەبیشدا؛ چەمکی (سەروەری) بنەچەیەکی زمانەوانی هەیە، کە دەگەڕێتەوە بۆ (سود) بە واتای شەرەفێکی گەورە، وە بە تاك (سادة) فرە، بە (سادهم) دەوترێت ئاغا (محمد بن أبي بکرعبدالقادرالرازي ،١٩٨٣ل٣٢٠). لە فەرهەنگی کوردیدا، پێناسە و مانای سەروەری بە واتای گەورەیی، پایەبەرزیی هاتووە (مجید ماشانی، ٢٠٠٨، ل٥١٨).

بەشێوەیەکی گشتی، دوای خستنەڕوو و لێکۆڵینەوە لە ڕیشە و مانای چەمکی سەروەری لەڕووی زمانەوانییەوە، بەو دەرەنجامە دەگەین کە سەروەری لە گشت زمان و فەرهەنگە

جیاوازەکان مانای نزیك لە یەکتر دەگەینن، کە بریتییە لە باڵا دەستی دەسەڵات یاخود دەوڵەت.

پێناسەی سەروەری لەڕووی دەستەواژە

چەمکی سەروەری یەکێکە لەو چەمکانەی ڕاجیایی لەسەرە، بەشێوەیەك هەر بیرمەندێك و پسپۆڕێکی ئەو بوارە لە گۆشەنیگای جیاوازەوە پێناسەی دەکات.

فەیلەسووفی فەڕەنسی (ژان بۆدان *Jean Bodin*) لە پەرتووکەکەی (شەش کتێب بۆ کۆمار) پەرەی بە چەمکی سەروەری داوە، لە دیدی بۆداندا "دەسەڵاتی پادشا دەسەڵاتی سەروەری ڕەهایە و هیچ دەسەڵاتێکی دیکەی بەسەرەوە نییە و شیاوی لێپرسینەوە نییە، جگە لە بەرپرسیاربوون بەرانبەر خودا"، (*Ramona Gabriela TĂTARAdela MOIȘI, 2022*)، ئەم پێناسەکردنەی چەمکی سەروەری لەلایەن ژان بۆدان بوە هۆی هاتنەکایەی واتایەکی نوێ علمانی بۆ چەمکی سەروەری دابڕاندنی چەمکەکە لە دەسەڵاتی کەنیسە، چونکە دوای مردنی پادشا، دەسەڵاتی سەروەر بۆ جێنشینەکەی بە میرات دەمایەوە.

لە لایەکی دیکەوە، بیرمەندی هۆڵەندی (هوگۆ گرۆسیۆس- *Hugo Grotius*) (١٥٨٣-١٦٤٥) پێناسەی سەروەری دەکات بە "دەسەڵاتی ئەخلاقی دەوڵەتێک بۆ حوکمڕانی" (محمد عبد المعز نصر، ١٩٨١،ل٤١٥).

فەیلەسووفی ئینگلیزی (توماس هوبز- *THOMAS HOBBES*) پێناسەی سەروەری دەکات بەوەی "بریتییە لە دەسەڵاتێکی ڕەها، بێسنوور و یەکگرتوو کە لە ڕێگای گرێبەستێکی کۆمەڵایەتییەوە لەلایەن خەڵکەوە دراوە بە فەرمانڕەوا بۆ دەربازبوون لە "دۆخی سروشتی" کە پڕە لە ناسەقامگیری و شەڕ، سەروەری دەسەڵاتی تەواوی هەیە بەسەر یاسادانان، جێبەجێکردن و دادوەریدا، بەبێ هیچ سنووردارییەک، تاوەکو بتوانێت ئاسایش و ژیانی هاوڵاتیان بپارێزێت"، (*THOMAS HOBBES: "LEVIATHAN, 1998*)، هۆکاری ئەم پێناسەکردنە و بەخشینی دەسەڵاتی ڕەها بە دەوڵەت لەلایەن هۆبز بۆ تێڕوانینی نەرێنی سەبارەت بە سروشتی مرۆڤ دەگەڕێتەوە، چونکە هۆبز لە سەردەمی شەڕی ناوخۆی بەریتانیا و بوونی دەسەڵاتێکی خاوەنی سەروەری بە گرنگ زانیوە بۆ کۆنترۆڵکردنی شەڕ و ناکۆکی نێوان گروپە جیاوازەکانی کۆمەڵگە کۆنترۆڵ بکات.

لەلایەکی دیکەوە؛ فەیلەسووفی فەڕەنسی-سویسری (ژان ژاك ڕۆسۆ- Jean Jacques Rousseau) پێناسەی سەروەری دەکات بەوە "بریتییە لە ئیرادەی گشتی کۆمەڵگە، کە بە گرێبەستی کۆمەڵایەتی هاتۆتەکایەوە و ئیرادەی زۆرینە گەڵ پێکدەهێنێت" (نورالدین حاروش، ٢٠٠٩، ل٣١٥)، ئەم ناساندنەی ڕۆسۆ ئەوە دەگەیەنێت کە، هاتنەکایەی کۆمەڵگەی سیاسی و دەسەڵاتی سیاسی و ئازادی، بەرهەمی ڕاستەوخۆی ئەو پەیمانە کۆمەڵایەتییە کە سەرجەم ئیرادە ئازادەکان لەسەری ڕێکەوتوون، ئەمەش دەبێتە فاکتەری کۆمەڵایەتی تاکەکەس لەناو گروپی سیاسیدا، بەم جۆرەش، پەیمانی کۆمەڵایەتی، بریتییە لە یەکیەتی و یەکبوون بە ئامانجی پاراستنی هاوولاتیان و سەرومالیان، ئەم پرۆسەیەش لەڕێگەی بەگەڕخستنی هێزی گشتی کۆمەڵگەوە دێتەدی، ئەم هێزەش بریتییە لە ئیرادەی گشتی.

لە ڕوانگەیەکی دیکەوە؛ یاساناسی فەڕەنسی (لیۆ دوگی- *Léon Duguit*)پێناسەی سەروەری دەکات بەوەی سەروەری بریتیە لە "توانستی دەوڵەت بۆ ئەوەی بە سەربەستی هەڵسوکەوت بکات لەسەر ئاستی نێوخۆیی و نێودەوڵەتی بە ڕەچاوکردنی ڕێساکانی یاسای نێودەڵەتی و پەیماننامەکانی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان بەبێ ئەوەی وابەستە و ملکەچی هیچ دەسەڵاتێکی

تری بیانی بێت" (لیون دوگی ، ١٩٢١)، هەروەها لە سەدەی (١٩) زاینیی تیۆریست (جۆن ئۆستین-John Austin) لەو بڕوایەدابوو کە سەروەری لەسەر بنەمای بیرۆکەی یاسای سروشتی دامەزراوە، واتا "بوونی سەرکردەیەکی باڵا لە دەوڵەتدا کە گوێڕایەڵی کەس نییە، بەڵکو گوێڕایەڵی خۆی بەسەر هەموو کەسێکدا دەسەپێنێت" و ئەم سەرکردەیەش سەروەرە لە کۆمەڵگەدا (ریمون حداد، ٢٠٠٠، ل٧٥).

لە دیدی توێژەرانی یاسای نێودەوڵەتی، سەروەری چەمکێکی یاسایی و سیاسی و جوگرافییە کە پەیوەندی بە بوونی دەوڵەتەوە هەیە وەک یەکێک لە ڕەگەزە گرنگ و سەرەکیەکانی دروستبوونی دەوڵەتە تاکو بێبێت بە ئەندامی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی (حسن النافعة، ٢٠١٨).

سەرەڕای ئەو پێناسە زۆرانەی کە زانایان بۆ چەمکی سەروەری پێشکەشیان کردووە، بەڵام زۆربەیان واتاکانیان لە یەکرتەوە نزیکە، کە هاوبەشی لە نێوانیاندا هەیە، بەگشتی بریتییە لە تێڕوانینی سەروەری وەک دەسەڵاتی باڵای دەوڵەت لە بەڕێوەبردنی کاروبارەکانیدا، جا ئەو دەسەڵاتە لە چوارچێوەی خاکەکەیدا بێت یان لە چوارچێوەی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانیدا، و بەم پێیەش سەروەری ئاماژەیە بۆ دوو مانا؛ یەکێکیان ئەرێنییە کە ئاماژەیە بۆ توانای دەوڵەت وەک یەکەیەکی سیاسی سەربەخۆ بە ئازادییەکی تەواوەوە و بەبێ هیچ سنووردارکردنێک کە بە سەریدا سەپێنراو بێت مامەڵە بکات، هەروەها ئەو سنووردارکردنانەی کە ئەم دەوڵەتە بە ئیختیاری تاکەکەسی یان بە ڕێککەوتنی نێودەوڵەتی قبوڵیان دەکات و ئەوی دیکەش نەرێنی و لەسەر بنەمای ملکەچنەبوونی دەوڵەت بۆ هەر دەسەڵاتێکی تر جگە لە دەسەڵاتی خۆی.

دوای دروستبوونی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتوەکان، چەمکی سەروەری جەخت لەسەر گرنگی و یەکسانی سەروەری لە پەیوندیە نێودەوڵەتیەکانی نێوان وڵاتان دەکاتەوە، لە هەمان کات ڕێگە دەدات بە کومەلگەی نێودەوڵەتی بۆ سنوردارکردن و دەستتێوەردان لە کاروباری ناوەخۆیی وڵاتان بە بیانووی پێشێلکردنی مافەکانی مرۆڤ. (حسین عبد، ٢٠٠٣)

یاسای نێودەوڵەتی پێناسەی سەروەری بەو دەسەڵاتە دەکات، کە دەسەڵاتی دەوڵەت بۆ دەرکردن و جێبەجێکردنی یاساکانی لە سەر هەموو کەسەکان و سامانەکانیان و لەسەر هەموو ڕووداوەکانی لە چوارچێوەی سنوورەکانی دەوڵەتدا (فاطمة قوال، ٢٠١٢، ل١٨).

لەم پێناسەی سەرەوەدا بۆمان دەردەکەوێت چەمکی سەروەری دەوڵەت بەهۆی جیهانگیری گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە، دەوڵەتەکان زیاتر پێویستیان بە هاوکاری و هەماهەنگی نێودەوڵەتی هەیە بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ئاڵنگارییە هاوبەشەکان،لێکۆڵینەوەکان لەبواری پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا ئاماژە بەوە دەکەن، کە سەروەری جێگیر نییە، بەڵکو کاریگەری گۆڕانکارییە سیاسی و ئابوورییەکانی لەسەرە، ئەمەش پێویستی بە شیکردنەوەی ڕێگاکانی بەرزکردنەوەی و پاراستنی هەیە لە هەلومەرجی ئێستادا (مریم سلام احمد، ٢٠٢٤)

دادگای دادی نێودەوڵەتی لە (دۆسیەی گەرووی کۆرفو-Corfu Channel Case) لە ساڵی ١٩٤٩، کە دەتوانرێت بەم شێوەیە کورت بکرێتەوە: دەڵێت سەروەری بە حوکمی زەرورەت بریتییە لە "دەسەڵاتی دەوڵەت لە سنووری خاکەکەی دەسەڵاتیکی تاکلایەنە و ڕەهایە و ڕێزگرتنی سەروەری هەرێمەکان لە نێوان دەوڵەتانی سەبەخۆ بە بناغەیەکی جەوهەری بناغەکانی پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکان دادەنرێت" (سهيل حسين الفتلاوى،٢٠٠٢، ل١٢٥).

کەواتە، دوای خستنەڕووی ئەم پێناسانەی سەرەوە، بۆمان دەردەکەویت کە سەروەری یەکێکە لە ڕەگەزە سەرەکیەکانی دروست بوونی دەوڵەت لە بەرانبەر هەردوو رەگەزەکەی دیکە، کە بریتین لە خاک و گەڵ، بەمانای ئەوەی دەوڵەت ئازاد و سەربەخۆیە لە پەیوەندییە

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦/ العدد ٥

نێودەوڵەتییەکانیهەر بویە سەروەری بە گەورەترین و بەرزترین دەسەڵات دادەبرێت و هیچ دەسەڵاتێکی تر کۆتبەندی ناکات، جگە لەو دەسەڵاتەی کە دەوڵەت بە ئارەزووی خۆی پابەندکارییەکانی خستوتە ئەستوی خۆی وەک چونە ناو واژوو کردنی رێکەوتننامە نێودەوڵەتیەکان بۆ نمونە ئەندام بوون لە رێکخراوی نەتەوەیەکگرتوەکان، کە ئەمەش وا دەکات سەروەری سنوردار بکریت و سزای یاسایی بدرێت لە کاتی پابەندنەبوونی دەوڵەت بە نۆرم و پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی.

جۆرەکانی سەروەری

جێگای باسە بیرمەندانی یاسا تا وەکو ئێستا کوك نین لە سەر دابەشکاریەکی دیاریکراو بۆ جۆرەکانی سەروەری، بۆیە هەریەکەوە لە گۆشەنیگایەک سەروەری دابەش دەکات، بۆ چەند جۆریک، هەروەک لە خوارەوە باسی دەکەین:

دابەشکردنی سەروەری بۆ سەروەری دەرەکی و ناوخۆیی

١- سەروەری ناوخۆیی؛ سەروەری ناوخۆیی ئەو مافە بنەڕەتییەی دەوڵەتە کە بە ئازادانە دەتوانیت کاروباری ناوخۆی خۆی بەڕێوە ببات. ئەم جۆرە سەروەرییە خۆی لە چەند ڕەهەندێکدا دەبینێتەوە: کە بریتینە لە وەی دەوڵەت سەربەستە لە ڕێکخستنی خزمەتگوزارییە گشتییەکانی و سەپاندنی دەسەڵاتی خۆی بەسەر هەموو تاک و دامەزراوەکانی سنووری خاکەکەیدا، لە ڕێگەی مومارەسەکردنی هەر سێ دەسەڵاتی سەرەکی (یاسادانان، جێبەجێکردن و دادوەری) بەبێ دەستوەردانی دەرەکی و بەشێوەیەکی سەربەخۆو ئازادانە ئەنجامی دەدات، (محمد نصر محمد، ٢٠١٢، ل٢٧٩)، سەروەری دەوڵەت ئەو دەسەڵاتە باڵا و ڕەهایەیە کە دەوڵەت بەسەر تەواوی خاک و دانیشتووانەکەیدا پەیڕەوی دەکات. بەبێ کێبڕکێ و دەستوەردانی دەرەکی مومارەسە دەکرێت، ئەم سەروەرییە دەوڵەت دەکاتە بڕیاردەری کۆتایی و باڵایە لەناو سنوورەکانیدا، بە شێوەیەک کە هیچ دەسەڵاتێکی دیکە ناتوانێت ڕکابەری بکات یان سنووردارکردنی بۆ دابنێت. (عبدالقادر بو غازي،٢٠٢٤، ل٢٤٧). ئەم جۆرە سەروەرییە جیادەکریتەوە، دوو خاسیەتی هەیە؛ کە بریتین:

أ- گشگیری پسپۆری: واتا هەموو ئەو کاروچالاکیانەی دەوڵەت ئەنجامی دەدات و پەیوەستە بە هەموو لایەنەکانی بەرەوپێشبردنی دەوڵەت، کەواتە پسپۆری گشتی دەسەڵات دەدات بە دەوڵەت کە هەڵبستێت بە ئەنجامدانی هەموو هەڵسوکەوتێکی دەستووری و یاسازیی و کارگێری و مەدەنی و دادوەری، کە ئەمەش خەسڵەتێکی دیارو ئاشکرای سەروەری ناوەخۆیی دەوڵەتە لە سەر سنوری جوگرافی خاکەکەی، کە شک و گومان لە ڕەوایەتی یاسایەکەی نییە لە چوارچێوەی یاسای نێودەڵەتی گشتی. (موساوی آمال، ٢٠١٢، ل١٥١).

ب- سنورداری (حصريه): ئەمەش واتا قەدەغەکردنی هیچ پسپۆرییەکی تر لە سنور و چوارچێوەی جوگرافی دەولەت جگە لەم رێکەوتنامەی دەوڵەت بە ئارەزوی خۆی پەسەندی کردوون، واتا هیچ دەسەلاتێکی تر پیادەی پسپۆریەکانی ناۆخۆی ناکات لە سەر هەرێمەکەی تەنها هەر سێ دەسەڵاتەکەی (جێبەجێکردن و یاسادانان و دادوەری) خۆی نەبێت. (موساوی آمال سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٢)

٢- سەروەری دەرەکی: سەروەری دەرەکی دەوڵەت لە ئازادی تەواوی بڕیاردانیدا دەردەکەوێت لە پەیوەندییەکانی لەگەڵ جیهانی دەرەوە، دەوڵەتی سەروەر بە تەواوەتی سەربەستە لە دارشتن و جێبەجێکردنی سیاسەتی دەرەوەی خۆی، بەبێ ئەوەی ملکەچی هیچ دەسەڵاتێکی باڵاتر بێت جا چ دەسەڵاتی وڵاتێکی دیکە بێت یان ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتی، دەوڵەت دەسەڵاتی ڕەهای

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 6
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

هەیە بۆ؛ دیاریکردنی ئەولەویەتە دیپلۆماسییەکانی خۆی، بەڕێوەبردنی پەیوەندییەکانی بە شێوەیەک کە خزمەت بە بەرژەوەندییە نیشتمانییەکانی بکات، ئاڵوگۆڕکردنی نوێنەرایەتی دیپلۆماسی لەگەڵ وڵاتانی دیکە، واژۆکردن و کۆتاییهێنان بە ڕێککەوتن و پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان، بڕیاردان لەسەر پەیوەستبوون بە ڕێکخراوە نێودەوڵەتی و ناوچەییەکان، بەشداریکردن لە چالاکییە نێودەوڵەتییەکان بەپێی بەرژەوەندی خۆی، ئەم توانستە کە دەربڕینێکی ڕاستەوخۆی سەروەرییە، پێویستی بە تواناسازی دەوڵەت هەیە بۆ ئەوەی بتوانێت پەیوەندییەکانی بە کاریگەرییەوە بەڕێوەببات و پارێزگاری لە بەرژەوەندییەکانی بکات لە گۆڕەپانی نێودەوڵەتیدا(محمد علي الحاج،٢٠١٩، ل١٦٩)، هەروەها یەکێک لە تایبەتمەندییە گرنگەکانی سەروەری ئەوەیە کە ئەم سەروەریە لە کەسانی ترەوە وەرنەگیراوە و ملکەچی هیچ دەسەڵاتێکی تر نییە. (عبدالقادر بو غازي، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٤٨).

دابەشکردنی سەروەری بۆ سەروەری یاسای و سەروەری سیاسی

أ- **سەروەری یاسایی:** مانای یاسایی بەستراوەتەوە بەو پرەنسیپانەی کە بەپێی یاسای گشتی نێودەوڵەتی دیاریکراون (ساحل مخلوف،٢٠١٥، ل٢٢٦_٢٤٤)، کە ئەندامانی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی بە یەکسانی لە ماف و ئەرکەکانیاندا بەهرەمەند دەکات (سمير حمياز، ٢٠١٦، ل٤).

ب_سەروەری سیاسی؛ زانا (ڕۆبەرت جاکسۆن) ئەم جۆرە سەروەرییە بە سەروەری ڕاستەقینەناو دەبات، بە ئەوەی کە گوزارشت لە توانای ڕاستەقینەی دەوڵەت دەکات بۆ درێژبوونەوە کاریگەری و کۆنترۆڵکردنی لە چوارچێوەی سنووری خاکەکەیدا، و ڕەتکردنەوەی ملکەچبوونی بۆ هیچ دەسەڵاتێکی دەرەکی بە وەستانەوە بەرامبەر هەموو جۆرە فشار و دەستوەردانێک سیاسی دەرەوەی و توانای ڕاستەقینەی خۆ دەرخستن لە گۆڕەپانی نێودەوڵەتیدا بە شێوەیەکی ئازاد و سەروەرانە (محمد طه بدوي، ١٩٧٢، ل٦٦).

لەم پێناسە و تایبەتمەندییە سیاسی و یاساییانەی سەروەری تێبینی دەکەین دەوڵەت سەروەری ڕەهای هەیە بەسەر خاکەکەی و ئازادیی کارکردنی لە ئاستی ناوخۆیی و دەرەکیدا، وە لە هەمان کاتدا دەوڵەت مافی ئەوەی نیە دەست لە کاروباری ناوخۆی دەوڵەتانی تر وەربدات؛ مانای سەروەری دەرەکی لەڕووی یاسای نێودەوڵەتی گشتی سێ ماف لە خۆ دەگرێت کە بریتین لە مافی یەکسانی، مافی سەربەخۆی و مافی چارەی خۆنوسین. لە دیدی توێژەراندا؛ سەربەخۆی بریتییە لە مەزهەری دەرەکی نایەتە دەی لە بەر ئەوەی وادەکات کە دەوڵەت مافی ئەوەی هەبێت ئازاد و سەربەست بێت بەبێ هیچ دەست وەردانێکی بیانی، بەڵام مافی چارەی خۆنووسین سیمایەکی سەروەرییە لە بەر ئەوەی مانای مافی پیادەکردنی دەسەڵات دەداتە دەوڵەت لە سەر هەرێمەکەی و دەوڵەت لە پیادەکردنی سەروەری دەرەکی ملکەچی هیچ ویست و ئارەزوی هیچ کەسێک لە کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی نابێت، تەنها لە سنووری پابەندکاریی نێودەوڵەتیەکان نەبێت، ئەم جۆرەش ملکەچبوون بۆ بڕیارەکانی ڕێکخراوە نێودەوڵەتیەکان نابێتە کەمکردنەوەی سەروەری دەوڵەت لە پەیوەندییە نێودەوڵەتیەکانیدا، لەبەر ئەوەی دەوڵەت لە کاتی بوون بە ئەندام لە ڕێکخراوە نێودەوڵەتیەکان بە ئارەزوویی و ویستی ئازادانە؛ خۆی ملکەچ کردووە وە پابەندییەتی خۆی پێوە دەبڕیوە" (د.محمد طلعت الغنيمى، ١٩٨٢، ل٣١٤).

ئەم دابەشکاریەی سەروەری پشت دەبەستێت بە پێگەی دەوڵەت لە ڕووی سەروەریەوە کە ئەمەش بریتین لە؛

١-دەوڵەتانی خاوەن سەروەری تەواو

دەشێت لەڕووی سەروەریەوە؛ دەوڵەتان بۆ دوو جۆری جیاواز پۆلێن بکرێن، دەوڵەتانی خاوەن سەروەری تەواوەتی، کە بریتین لەو دەوڵەتانەن کە لە کاروباری ناوخۆ یان دەرەکیدا لە ژێر چاودێری یان کۆنترۆڵی هیچ لایەن وڵاتێکی تردا نین، ئازادی ڕەهایان هەیە بۆ دامەزراندنی دەستووری خۆی یان دەستکاری کردنیان(د.سامي الطيب ادريس، ٢٠٢٤)

٢-دەوڵەتانی خاوەن سەروەری ناتەواو

دەوڵەتانەی خاوەن سەروەری ناتەواوەتی بریتین لەو دەوڵەتانەی، کاتێک توانای مامەڵە و پەیوەندییەکانیان سنوردار دەکرێت بەهۆی ملکەچبوونیان بە بارودۆخێکی دیارکراو، کە سەربەستیان لە کاروبارە دەرەکییەکاندا کۆتوبەند دەکات، تەنانەت هەندێک جار لە کاروباری ناوخۆشدا. ئەو دەوڵاتانەی خاوەنی سەروەری تەواوەتی نین؛ بریتین لەو دەوڵەتانەی کە ملکەچی سیستەمی چاودرێرین (ئینتیداب) یاخود ئەو دەوڵەتانەی لەژێر سیستەمی سەرپەرشتیاریدان، یانیش ئەو دەوڵەتانەی پاشکۆی دەوڵەتانی ترن. هەروەها ئەو دەوڵەتانەی دەکەون ژێر باری داگیرکردنەوە لەلایەن دەوڵەتێکی ترەوە دەگرێتەوە، ئەو دەوڵەتانەی لەژێر باری بێلایەنی هەمیشەییدان، واتا لەڕووی سەربازییەوە بۆیان نییە هیچ جۆرە چالاکییەک ئەنجام بدەن. (د.سامي الطيب ادريس، ٢٠٢٤)، لێرەدا چەمکی سەروەری دەوڵەتان بەسەر خاکەکاندا بۆ تێگەیشتن لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان گرنگە، چونکە توانای دەوڵەتێک بۆ کۆنترۆڵکردنی خاکەکەی و بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی بەبێ دەستوەردانی دەرەکی پێناسە دەکات. دوای جەنگی دووەمی جیهانی، ئەم چەمکە پەرەی سەند و گرێدرا بە پابەندبوونە نێودەوڵەتییەکان کە بەکارهێنانی هێز قەدەغە دەکەن و جەخت لەسەر مافەکانی مرۆڤ دەکەنەوە لەگەڵ زیادبوونی دیاردەی جیهانگیری، چەمکی سەروەری ڕووبەڕووی چەندین ئالەنگاری دەبێتەوە، چونکە ڕێککەوتن و پابەندبوونە بازرگانییەکان لەبەردەم ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان کاریگەرییان لەسەرتوانای دەوڵەتان هەیە بۆ بڕیاردانی سەروەری (د.عبدعلي محمد سوادي و وسام عيسي رحم، ٢٠٢٢).

بناغەی یاسایی سەروەری دەوڵەت

سەروەری بە یەکێک لە گرنگترین ڕەگەزەکانی پێکهێنانی دەوڵەت دادەنرێت وە بە کۆڵەکەی سەرەکی و بنەرەتی سیستەمی یاسای نێودەوڵەتی هاوچەرخ هەژمار دەکرێت، هەر لە دروست بوونی دەوڵەتی نوی لە سەدەی شانزەهەم زانایان هەوڵی دانانی بناغە و بنچینەیکی یاسایان داوە، ئەمەش بۆتە هۆی سەرهەلدانی چەندین تێور کە باس لە بناغەی یاسایی دەکات وەک لە خوارەوە دەیخینەروو؛

تیۆرییە بنچینەییەکانی سەروەری بە گشتی ئەو چوارچێوە فیکرییە پێکدەهێنن کە سروشتی دەسەڵاتی باڵا لە دەوڵەتدا و سەرچاوەی شەرعیەتەکەی ڕوون دەکەنەوە کە بریتین لە:

تیۆری سەروەری ڕەها

هەندێک لە زانایان دەڵێن سەروەری زاراوەیەکی یاساییە کە گوزارشت لە کوالیتی ئەو کەسە دەکات کە دەسەڵاتی هەیە و ئەو دەسەڵاتە تەنها لە خۆیەوە وەردەگرێت و کەسی تر لەگەڵیدا هاوبەشی ناکات. سەروەری زاراوەیەکی گشتگیرترە لە دەسەڵات، بەو پێیەی دەسەڵات جگە لە پراکتیزەکردنی سەروەری هیچی تر نییە(اميرة حناشي، ٢٠٠٨، ص ١٧)، هەندێک لە زانایان دەڵێن بیرۆکەی سەروەری ڕەها ، لە ناوخۆ و دەرەوە، بێ مەرج دەسەڵاتەکانی پاشا بە

هیچ سنوورێک سنووردار نەبوون و پابەند نەبوون بە هیچ پابەندبوونێکی یاساییەوە(عصام العطية،٢٠١٢، ص٢٠٤)

بیرۆکەی سەروەری لە سەر چەمکێکی یاسایی و سیاسی دامەزراوە،(محمد طلعت النعيمي،١٩٨٢ ص ٣١٨_٣١٩)کە ئەوە بووتە هۆی سەرلێشێواویک لە نێوان زوربەی فەقێیەکان، بۆیە ئەم تێوریە بۆتە یەکێک لە تایبەتمەندییە گرنگەکان بە لە بەر چاوگرتنی بوون بە دەوڵەتی مۆدێرن.

دەوڵەت تاکە دەسەڵاتدارە کە مافی بەکارهێنانی زۆرەملێ و چەوساندنەوەی هەیە، هیچ ڕێکخراوە یان تاکێکی تر ناتوانێت بە شێوەیەکی یاسایی زۆرەملێ بەکاربهێنێت، دەوڵەت دەسەڵاتی تەواوی هەیە بەسەر تەواوی ئەو خاکەی کە سنوورە سیاسییەکانی پێکدەهێنێت، وە هەروەها دەوڵەت دەسەڵاتی هەیە بەسەر تەواوی ئەو کەسانەی کە لەو خاکەدا دەژین، ئەم دەسەڵاتە پێویستی بە پشتگیری یاسایی و ناسینەوەی کۆمەڵایەتی هەیە، ئەم بۆچونە بنەڕەتی تیۆری دەوڵەتی مۆدێرن دروستدەکات و ڕوونی دەکاتەوە کە چۆن دەوڵەت لە هەموو دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانی تر جیاوازە(طلال العيسى، ٢٠١٠، ص ٥١)

بیرمەندیکی تر ئاماژە بەوە دەکات کە سەروەری بە دەسەڵاتی ئەو دەوڵەتە پێناسە دەکرێت کە لە چوارچێوەی خاکی جوگرافیای خۆیدا ڕووبەڕووی تاکەکان دەبێتەوە، و هەروەها ئەو دەسەڵاتە لە دەرەوەی وڵات ڕووبەڕووی دەوڵەتانی دیکە دەبێتەوە، یەکێک لە مەرجەکانی ئەم دەسەڵاتە ئەوەیە کە ئاماژە بۆ کردارەکانی دەوڵەت لە کاروبارەکانی جۆراوجۆردا یەک ئیرادە بێت و ئەم ئیرادەیە لە لایەن ئەو دەستەیە دەردەبڕدرێت کە لە هەر دەوڵەتێکدا بە پێی سیستەمی سیاسی خۆی حوکمڕانی لە ئەستۆ دەگرێت، لەسەر ئەم بنەمایە سەروەری بە دەسەڵاتێکی ڕەها دادەنرێت کە دەوڵەت لە پراکتیکەکانیدا لە ئیرادە و ئارەزووەکانی خوی سنووردار ناکات (علي صادق ابو هيف، ١٩٩٨، ص ١٠٣)

تیۆریە رەها تیشک دەخاتە سەر دابەشنەبوون و بێ سنووردارکردنی سەروەری، و بە تەواوی لەلایەن دەوڵەت (یان فەرمانرەوا)وە قۆرخ دەکرێت، تۆماس هۆبس لە کتێبی "لیڤیاتان" (١٦٥١)دا، کە تێیدا ئاماژەی بەوە کردووە کە سەروەری ڕەها پێویستە بۆ پاراستنی ڕێکوپێکی، چەمکی سەروەری لە یاسای نێودەوڵەتیدا ئاماژەیە بۆ مافی دەوڵەت بۆ ڕەتکردنەوەی دەستوەردانی دەرەکی، دەوڵەت لە کاتی جێبەجێکردنی دەسەڵاتی خۆیدا ملکەچی هیچ دەسەڵاتێکی دەرەکی نییە، مەگەر بە ڕەزامەندی خۆی لەگەڵ گواستنەوەی سەروەری لە پاشاکانەوە بۆ گەڵ وەک سەرچاوەی دەسەڵات، سەروەری دەوڵەت لە چەمکێکی نەرێنی وەک ڕەتکردنەوەی پابەندبوون بە دەسەڵاتی دەرەکی گۆڕاوە بۆ چەمکێکی ئەرێنی کە تێیدا دەوڵەت بە سەربەخۆیی کاروباری ناوخۆ و دەرەوەی خۆی بەڕێوەدەبات، ئەم سەروەرییە دوو جۆرە: سەروەری شەرعی کە بە یاسا دامەزراوە و سەروەری ڕاستەقینە (دیفاکتۆ) کە بە کۆنترۆڵی ڕاستەوخۆ دامەزراوە، هەروەها دوو لایەنی هەیە: لایەنی ناوخۆیی کە دەوڵەت تێیدا خاوەنی دەسەڵاتی ڕەهای شەرعییە بەسەر هەموو تاکەکان و هەر سەرپێچییەک بە سزا دەگەیەنرێت، و لایەنی دەرەکی کە سەربەخۆیی لە دەستێوەردانی دەوڵەتان و ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان دەبینێتەوە، بەڵام لە سەردەمی ئێستادا بەهۆی زیادبوونی کارلێک و بەریەککەوتنی ئابووری نێوان دەوڵەتەکان، سەروەری دەوڵەتان سنووردارببووە، وەک ئەزموونی فەرەنسا لە ساڵی ١٩٨١ کە هەوڵی گۆڕینی سیاسەتی ئابووریی دا بەڵام ناچاربوو سیاسەتی هاوبەشی ئەورووپی پەیڕەو بکات لەبەر ڕۆیشتنی سەرمایە و دابەزینی بەهای دراوی نیشتمانی، ئەمەش جیاوازی لە نێوان

دەوڵەتی تەواو سەروەر و دەوڵەتی خاوەن سەروەری ناتەواو دروست دەکات.(الشارف بن تالی ، ٢٠١٦، ص ١٩٠)

سەروەری دوو لایەنی هەیە، یەکەمیان ناوخۆییە کە بریتییە لە مومارەسەی دەسەڵاتی دەوڵەت بەسەر خاک و ڕەعیەتەکانیدا و جێبەجێکردنی یاساکانی بۆ هەموویان، ئەمەش بەو مانایەیە کە لەناو دەوڵەتدا هیچ دەسەڵاتێکی تر بوونی نییە کە لە دەسەڵاتی دەوڵەت بەهێزتر یان بەرزتر بێت. لایەنی دووەم دەرەکییە، کە ئەو دەسەڵاتە هەدەستێت بە ڕێکخستنی پەیوەندییەکانی دەوڵەت لەگەڵ دەوڵەتانی دیکەدا لە ژێر ڕۆشنایی یاسا ناوخۆییەکانی، ئازادیی بەڕێوەبردنی کاروباری دەرەوەی خۆی، ئازادیی لە دیاریکردنی پەیوەندییەکانی لەگەڵ دەوڵەتانی دیکە، ئازادیی پەیماننامە لەگەڵ ئەوان و مافی ڕاگەیاندنی شەڕ یان بێلایەن مانەوەی،(خالد التومي، ٢٠١٩، ص ٥ وما بعدها)

بیردوزی مافی خواوەندی راستەوخو نا راستەوخو

پێش ئیسلام پاشاکان خۆیان بە خودا دەزانی و خەڵکیان دەکردە کۆیلە، ئیسلام ئەمەی ڕەتکردەوە و فەرمانڕەواکانی بەرپرسیار کرد، بەڵام ئەوروپا سەدەها ساڵ بە تیۆری مافی خواوەندی ڕاستەوخۆ باوەڕی هەبوو کە خودا ڕاستەوخۆ پاشاکان هەڵدەبژێرێت، بۆیە بەرپرسیار نەبوون، جۆن لۆک ئەم تیۆرەی ڕەتکردەوە.(د.عبدالرزاق حسن صالح زنگنە،٢٠١٨،ص ٣٧)،

تیۆری مافی ناڕاستەوخۆی خودایی دەڵێت کە خودا دەسەڵات ناڕاستەوخۆ دروستدەکات لە ڕێگەی ڕێنوێنیکردنی ڕووداوەکان، نەک بە هەڵبژاردنی ڕاستەوخۆی حاکمێکی دیاریکراو، سەرچاوەی دەسەڵات خودایە بەڵام شێوازی جێبەجێکردنی مرۆڤە، و هیچ جیاوازییەکی پلەیی نییە لە نێوان حاکم و خەڵک چونکە هەردووکیان دەبێت ملکەچی یاسای سروشتی بن، ئەم تیۆرە لە سەدەی ١٧-١٨ پشتگیری کرا، بەڵام ئەمڕۆ تەنها بەهای مێژوویی هەیە.(د.عبدالرزاق حسن صالح زنگنە، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٨)

بیردوزی گریبەستی کومەلایەتی عقد اجتماعی

جۆن لۆک باوەڕی وایە کە بەپێی تێۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی، مرۆڤ لە بنەڕەتدا ئازاد و یەکسانە، بەڵام بۆ دوورکەوتنەوە لە ململانێ و دروستکردنی کۆمەڵگایەکی ڕێکوپێک، خەڵکی بە ئازادی ڕێککەوتنیان لەسەر ئەوە کردووە کە بەشێک لە مافەکانیان بدەنە دەستی حاکمێک کە بەرپرسیاریەتی ڕێکخستنی کۆمەڵگا هەڵبگرێت، ئەم گرێبەستە کۆمەڵایەتییە بنەمای دەسەڵاتە و واتای ئەوەیە کە حوکمڕانی ڕەها بوونی نییە، چونکە دەسەڵات لەسەر ڕەزامەندی گەڵ وەستاوە و فەرمانڕەوا پابەندە بە مەرجەکانی گرێبەستەکە، ئەگەر نا گەڵ مافی لابردنی هەیە، لۆک پشتگیری لە سەروەری یاسا و جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان دەکات و جەخت دەکاتەوە کە یاساکان دەبێت گشتی بن و بۆ هەموو کەس پابەندکەر بن لەوانە حاکمەکان، هەروەها مافی گەڵ بۆ بەرەنگاربوونەوەی ستەمکاری دەناسێتەوە، کە ئەم تێڕوانینانە کاریگەرییەکی قووڵیان هەبووە لەسەر دامەزراندنی دیموکراسی مۆدێرن و جاڕنامەی مافەکانی مرۆڤ لە دوای شۆڕشەکانی ئەمریکا و فەرەنسا.(ثروت بدوي،١٩٦٧، ص ١٥٩_١٦٢) تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی جۆن لۆک قووڵە، ناوبراو بە یەکێک لە دامەزرێنەرانی سیستەمی دیموکراسی لە دەوڵەتی مۆدێرن دادەنرێت و تیۆرییەکەی بنەمای جاڕنامەی ماف و ئازادییەکانی پێکهێنا کە لە دوای شۆڕشەکانی ئەمریکا و فەرەنسا دەرچوون.

ژان جاک رۆسۆ دەسەڵاتی ڕەهای حاکمی ڕەتدەکاتەوە و باوەڕی وایە کە کۆمەڵگا لەسەر گرێبەستێکی کۆمەڵایەتی دامەزراوە کە ئامانجی پاراستنی ئازادی و یەکسانی و مافەکانی تاکەکانە. بە بڕوای ڕۆسۆ، مرۆڤ لە دۆخی سروشتدا ئازاد و یەکسان بووە، بەڵام بۆ دروستکردنی کۆمەڵگەی سیاسی ڕێکخراو، تاکەکان بە دوو تایبەتمەندی گرێبەستیان لەگەڵ یەکتر بەستووە: یەکەم وەک تاکی سروشتی سەربەخۆ، و دووەم وەک ئەندامی یەکگرتووی کۆمەڵگەی سیاسی، واتە لایەنەکانی گرێبەستەکە هەم تاکەکانن بە تەنها و هەم کۆمەڵی هەمان تاکەکانن کە پێکەوە کۆمەڵگە پێکدەهێنن. بیرۆکەی سەرەکی ڕۆسۆ کە دەڵێت "یاسا دەربڕینی ئیرادەی گشتییە" کاریگەرییەکی قووڵی لەسەر شۆڕشەکانی ئەمریکا و فەرەنسا هەبوو و بووە هۆی پەسەندکردنی سەروەری پەرلەمان و سەروەری یاسا، چونکە پەرلەمانی هەڵبژێردراو نوێنەرایەتی ئیرادەی گشتی دەکات و یاساکان بۆ هەمووان بەیەکسانی پابەندکەرن، کە ئەم پرەنسیپە بە ڕوونی لە دەستووری فەرەنسای ساڵی ١٧٩١دا هاتبوو و دیاری دەکرد کە سەروەری تەنها بۆ یاسایە و حاکمیش تەنها بە ناوی یاساوە فەرمانڕەوایەتی دەکات.(ثروت بدوي،١٩٦٧، ص ١٧٠_١٨٠)

بیردوزی سەروەری گەڵ (الشعب)

تیروانینی زانایان بۆ سەروەری گەڵ ئەوە دەگەیەنێت کە دەسەڵاتی سیاسی لە گەڵ هەلدەقولێت وە هەر گەڵ خوی خاوەنی دەسەڵاتی راستەقینەی حوکمرانیە لە دەوڵەت وە لە هەموو دام و دەزگای دەوڵەت رەوایەتی لە رەزامەندی گەڵ وەردەگرن، بە واتایەکی تر هەموو تاکەکان بەشدارن لە پشکێک لە هەموو ئەو پشکانەی کە لە کۆتاییدا سەروەری لێ پێک دێت،(عوض الليمون، ، ٢٠١٦، ص ٤١) ئەم تیۆرە ئەوەیە کە لە یەک کاتدا هەوڵی پاراستنی مافەکانی تاک لە بەرامبەر دەوڵەتدا دەدات و لە هەمان کاتیشدا سەروەری بێ سنووری دەوڵەت دادەمەزرێنێت، چونکە دەسەڵاتی دەوڵەت لە کۆی ئیرادەی هەموو تاکەکان هاتووە کە لە کۆمەڵگادان، واتە ناکرێت هەم تاک بەرامبەر دەوڵەت بپارێزرێت و هەم دەوڵەت ئیرادەی هەموو کۆمەڵگا بێت(د.عبدالرزاق حسن صالح زنگنه، سەرچاوەی پێشوو، ص ٤٠)

بنەمای فەلسەفی ئەم تیۆرە دەگەڕیتەوە بۆ پێشکەوتنی هزری لیبرالی و دیموکراسی کە وای هەژمار دەکات گەڵ سەرچاوەی رەوایەتیە نەوک پادشا یان ئەو دەستەی کە حوکمرانی دەوڵەت دەکات، لە رووی پراکتیزە کردنەوە دیموکراسی راستەوخۆ روونترین شێوازی کرداری سەروەری گەڵە کە لەو رێگەیەوە هاوڵاتیان راستەوخۆ بریار دەدەن یان لە راپرسیەکان، بەڵام بە هۆی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان لە سەردەمی ئەمرۆ دیموکراسی ناراستەوخۆ سەروەری گەڵ پەیرو دەکرێت لە رێگای هەلبژاردنی نۆینەرانی ئەنجومەنەکان بۆ بەرێوەبردنی دەوڵەت،(ساڵمانی سالم، ٢٠٢٠، ص٥٥٨-٥٧٧)

جێگای باسە سەرەرای لایەنی ئایەتی ئەم بیردوزە بەلام لایەنی نایەتی هەیە کە دەبیتە هۆی حوکمرانی زۆرینە بە سەر کەمینەکان لە دەوڵەت،(د.غالب بن علی عواجی،٢٠٠٦، ص ٨١٢)

بێ گومان سەروەری گەڵ جیاوازە لە گەڵ سەروەری نەتەوە کە دواتر ئەم جیاوازیە دەخینەروو لە گەڵ باس کردنی تیۆری سەروەری نەتەوە.

سەروەری نەتەوەیی، نەتەوە و قەوارەی یاسایی، بە باڵاتر لە تاکەکان ناناسێت بەڵکو بە مافێکی هاوبەش کە سەر بە هەموو هاووڵاتیانی پێگەیشتووی سیاسییە دەیزانێت، بەپێی ئەم تیۆرە، هەر تاکێکی ئەندامی کۆمەڵگەی سیاسی پشکی خۆی لەم سەروەریە هەیە و دەتوانێت بە شێوەی ڕاستەوخۆ، ناڕاستەوخۆ یان لە ڕێگەی نوێنەرایەتییەوە بەشداری لە بەکارهێنانیدا

بکات. ئەم تیۆرە بنەمای یەکسانی سیاسی و گشتگیری مافی دەنگدان دادەمەزرێنێت، چونکە سەروەری جەماوەری لە کۆی ئیرادەی هەموو تاکەکان پێکدێت و دەبێت هەموو هاووڵاتیان بەبێ جیاوازی مافی بەشداری لە بڕیاردانی سیاسیدا هەبێت، نەک تەنها گرووپێکی دیاریکراو یان نەتەوە وەک یەکەیەکی سەربەخۆ(د. عثمان علي ميرانبک الرواندوزي. ٢٠٠٩، ص ١٩)

بیردوزی سەروەری نەتەوە (الامة)

مەبەست لە سەروەری نەتەوە ئەمەیە کە نەتەوە وەک قەوارەیەکی مەعنەوی خاوەنی سەروەری هەمو دەسەڵاتەکانە، نەتەوە لە هەمو ئەو کەسانە پێک دێت کە خاڵی هاوبەش کۆیان دەکاتەوە وەک زمان، ئاین، داب،... هتد، کەواتە جیاوازی نێوان ئەم بیردوزە لە گەڵ سەروەری گەڵ ئەوەیە کە دەسەڵات نادرێت بە هەموو ئەو تاکانە، یا خود ئەو هاووڵاتیانەی کە گەڵی ووڵاتێک پێک دەهێنن بەلکوو پێویستە ئەم تاکانە خالی هاوبەشیان هەبێت وەک نەتەوەیەک، ئەم جیاوازیەش ڕەنگدانەوەی تەواوەی دەبێت، لە سەر فەلسەفەی سیاسی و دەستووری لە نێوان ئەم دوو قوتابخانەیە کە بە مانایەکی تر بنەمای فەلسەفەی سەروەری نەتەوە بریتییە لە مەی کە نەتەوە یەکەیەکی پێکەوەلکاوە و سەربەخۆیە لە ویستی تاکەکان کە تەعبیر لە ویستی گشتیە بەردەوامەکان وە پەیوست نیە بە ڕاوبۆچوونە جیاوازەکانی گەڵ، کەواتە نەتەوە وەک یەکەیەکی بەردەوام دەمێنیتەوە لە رابردووەوە بۆ داهاتوو دەچێت.(د. عثمان علي ميرانبک الرواندوزي، ٢٠٠٩، ص١٨)

چەندین دەرئەنجام لەم تیۆرییە سەریهەڵدا، گرنگترینیان ئەوەیە کە سەروەری یەکەیەکی تاک و دابەشنەکراوە و یاساکان دەبنە دەربڕینی پرەنسیپی سەروەری نەتەوەیی(عبدو، حسن رزق وآخرون، ٢٠١٠، ص٤٦_٥٣)

ئەم جۆرە بیرکردنەوەیە هەندێک جار بووە هۆی پشتگوێخستنی سنوورە نێودەوڵەتییەکان و پەیماننامەکان، بەم شێوەیە سەروەری بە هەموو تایبەتمەندییەکانیەوە گواسترایەوە بۆ نەتەوە وەک قەوارەیەکی یاسایی،ئەمەش دەبێتە لێک جیاکردنەوەی گەڵ و دەسەڵات کە وا دەکات پەرلەمان یان دامەزراوەکانی تر نێونەرایەتی تەنها ئەوان نێونێەری نەتەوەن ئەمەش دەبیتە هۆی لاوازی بەشداری ڕاستەوخۆی جەماوەر یا خود گەڵ و بوو بە مافێکی خۆیەتی کە ناتوانرێت مشتومڕی لەسەر بکرێت، بەڵام لە کۆتاییدا ئەم سەروەرییە دەگاتە دەست ئەو دامەزراوانەی کە بە ناوی نەتەوەوە کاردەکەن و بڕیار دەدەن، ئەم تیۆرییە بووە بنەمای یاسای گشتی لە فەرەنسا(د.عبدالرزاق حسن صالح زەنگنە، سەرچاوەی پێشوو، ص ٤١)

هۆکارەکانی پێشێلکردنی سەروەری هەرێمی کوردستان _ عێراق

جێگای باسە وەک لە پێشووتر ئاماژەمان پێداوە سەروەری هەرێمی کوردستان-عێراق بەشێکە لە سەروەری دەوڵەتی عێراق فیدراڵە بەڵام لە بەر ئەوەی توێژینەوەکەمان تایبەتە بە هەرێمی کوردستانی عێراق بۆیە لێردا تیشک دەخینە سەر هۆکارەکانی پێشێلکردنی سەروەری هەرێمی کوردستان وەک بەشێک لە سەروەری عێراق.

هۆکارەکانی پێشێلکردنی سەروەری هەرێمی کوردستان-عێراق دەتوانرێت بگوترێت چەندین ڕەهەندی جیاجیا لە خۆدەگرێت، سەرەڕای ڕەهەندی مێژووی کە خاکی کوردستان پاش دروست بوونی دەوڵەتی عێراق ساڵی ١٩٢١ لکێنرا بە عێراق لە لایەن ووڵاتانی داگیرکەری ئەو کات کە فەرمانرەوایی ڕوژهەڵاتی ناوەراستیان لە ژێر دەست بوو، پاش ڕووخانی ئیمپراتوری عوسمانی، جگە لە ڕەهەندی مێژووی کە چەندین توێژینەوەو پەرتوکی لە سەر نوسراوە بۆ

دووباره نەبوونەوەی ئەو رەهەندە لە خوارەوە باس لە ئەم رەهەندانە دەکەین کە هۆکاری سەرەکین بۆ پێشێل کردنی سەروەری هەرێمی کوردستانی عێراق، وە گرنگترین ئەم هۆکارانە دەخینەروو سەبارەت بەم پێشێلکاری و دەست درێژیانەی دەکرێنە سەر خاک و ئاسمان و خەڵکی سیڤیلی هەرێمی کوردستانی عێراق، لە ژێر پاساوی جیاجیای نارەوا وە بێ ئاگادارکردنەوەی لایەنە پەیوەندیدارەکان لە حکومەتی هەرێمی کوردستان-عێراق؛

رەهەندی یاسایی

بە سیفەتی ئەوی دەوڵەتی عێراق دەوڵەتێکی فیدراڵیە بە گوێرەی دەستووری عێراق ساڵی ٢٠٠٥ کە لە یەک هەرێم و دەوڵەتی ناوەند پێک دێت کە واتە بە پێ دەستوور پاراستنی سەروەری هەرێمی کوردستان وەک بەشێک لە سەروەری عێراق دەکەوێتە ئەستۆی دەوڵەتی عێراقی فیدراڵ، وە بە پێ (م/٤/٢) لە چارتی نەتەوەیەگرتوەکان کە بە دەق نوس هاتووە (قەدەغەکراوە لە سەر هەموو وەڵاتانی ئەندام لەم دەستەیە لە پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکان هرەشە لە یەکتر بکەن بە بەکارهێنانی هێز دژی سەلامەتی خاک و سەربەخۆی سیاسی وەڵاتێکی تر، یان بە هەر رێگایەکی تر کە دژوار بێت لە گەڵ ئامانجی نەتەوەیەگرتوەکان)، ئەم دەقە هەموو دەوڵەتان پابەند دەکات بە بەکار نەهێنانی هێز دژی سەروەری خاکی هەرێمی کوردستان لە بەر ئەوەی یەکێک لە تایبتمندیەکانی سەروەری ئەوەیە کە پارچەپارچە ناکرێت.

رەهەندەکانی تەناهی(ئەمنی) پاساوە یاسایەکانی پێشێلکردنی سەروەری هەرێمی کوردستان لە لایەن هەر یەک لە وەڵاتی تورکیا و ئێران ئەمانەی خوارەوەن؛

یەکەم؛ دەوڵەتی تورکیا

پاساوەکانی دەوڵەتی تورکیا سەبارەت بە پێشێل کردنی سەروەری هەرێمی کوردستان دەگەرێتەوە بۆ بوونی پارتی کرێکارانی کوردستان(pkk) لە سەر خاکی هەرێمی کوردستان، دەتوانین بڵێن دەوڵەتی تورکیا لە پاش رووخانی رژێمی دیکتاتوری لە عێراق لە ساڵی (٢٠٠٣) تاوەکو ئێستا بەردەوامە لە سەر کردە سەربازیەکانی لە رێگای وەشکانی و ئاسمانی وە بەزاندنی هەموو پێوەرە نێودەوڵەتیەکان، لە کوشتن و توپبارانکردن وداگیرکردنی خاکی هەرێمی کوردستان، بە بیانووی بونی (pkk) کە وەک رێکخراوێکی تێرۆرستی ناساندراوە لە لایەن دەوڵەتی تورکیا و هندێک لە دەوڵەتانی تر، هەر چەند چەندین رێکخراوی تری نێودەوڵەتی ئەمە رەتدەکەنەوە وەک رێکخراوی لێبوردنی نێودەوڵەتی (Amnesty International) وە رێکخراوی چاودێری مافەکانی مرۆڤ(Human Rights Watch)، ئەم رێکخراوانە دەڵێن پارتی کرێکاران، لەم ساڵانەی دوایدا چالاکیەکانی زیاتر سیاسین و چەکداری سنووردارەن.

دەوڵەتی تورکیا پاساوی یاسا پێشێلکاریەکانی سەروەری هەرێمی کوردستان دەهێنەوە بە پشت بەستن بە رێکەوتنامەی سنووری نێوان دەوڵەتی عێراق وتورکیا بۆ ساڵی ١٩٨٣، بە پێ شیکردنەوەی دەوڵەتی تورکیا بۆ ئەم رێکەوتنامەیە مافی بەرپەرچدانەوەی گەرمی(Hot Pursuit) داوە بە دەوڵەتی تورکیا وە بە گوێرەی ئەم مافە دەوڵەتی تورکیا مافی ئەمەی هەیە بەرپەرچی هەموو هێرشێکی سەربازانی دژ بە دەوڵەتی تورکی بداتەوە لە پانتایەکی پێوانەیی دیاری کراو وە لە کاتیکی کورتی دیاریکراو، بەلام بە کارهێنانی ئەم مافە چەند مەرجێکی زور قورسی هەیە بۆ پیادەکردنی وەک گرتنەبەری ئامرازی تری جێگرەوەی تر و ئاگاداری پێش وەختەی دەوڵەتی عێراق،(د.خالد مصطفى، ٢٠١٦، ل١٧٨ومابعدها)، وە ئەم رێکەتنامەیە هەرگیز رێگەی نەداوە بە دەوڵەتی تورکیا کە پێگەی سەربازی بەردەوامی هەبێت لە سەر خاکی هەرێمی کوردستانی عێراق.

دەوڵەتی تورکیا بۆ ئەم پێشێلکاریانەی کە ئەنجامی دەدات پشت دەبەستی بە (م/٥١) لە چارتی نەتەوەیەکگرتوەکان کە ئاماژە بە مافی پارێزگاری لە خۆکردنی دەوڵەت دەکات بەرامبەر هەر هێرشێک کە دەکریتە سەر ئەم دەوڵەتە، بۆیە تورکیا جەخت دەکات کە کردە سەربازیەکانی پارتی کرێکاران بە واتای هێرشی سەربازی دێت بۆ سەر خاکەکەی بە گوێرەی ئەم مادەیە لە سەرەوە ئاماژەمان پێدا، بۆیە ماف بە خۆی دەدات کە پارێزگاری لە خۆی بکات.

دووەم؛ دەوڵەتی ئێرانی

دەوڵەتی ئێرانیش بە هەمان شێوەی دەوڵەتی تورکی بە بەردەوام کردەی سەربازی ووشکانی و ئاسمانی بۆ سەر خاکی هەرێمی کوردستانی عێراق ئەنجام داوە، بە بیانووی بە ئامانج گرتنی بارەگاکانی پارت وبزوتنەوە رزگاریخوازەکانی کوردی دژ بە دەوڵەتی ئێران کە بە شێوەیەکی گشتی بریتینە لە پارتی دێموکراتی کوردستانی ئێران(PDKI) و کۆمەڵەی رەنجدەران و پارتی ژیانی ئازادی کوردستان(PJAK).((Security Council Report, 2022)

دەوڵەتی ئێڕانی جەخت لە وە دەکاتەوە و سوورە لە سەر ئەوی کە ئەم پارتە سیاسیانە هەرشەیەکی راستەوخۆن بۆ سەر ئاسایشی نەتەوەیی ئێران، لە بەر ئەوەی ئەم پارتانە هەوەڵ دەدەن و خەبات دەکەن لە پێناو بە دەستهێنانی مافی نەتەوەی کورد لە ئێڕان کە خوی دەنوێنی لە خو بەرێوەبردەن یان ئوتونومی بۆ نەتەوەی کورد لە ئێران، ئەمەش دەبیتە پارچەپارچە بوونی دەوڵەتی ئێرانی ئەمە لە لایەک، لە لایەکی تر ئێران لە چەندین بۆنە بانگەشەی ئەوەی کردوە کە ئەم پارت و بزوتنەوە رزگاریخوازانە وەک سیخور کاردەکەن بۆ ئاژانسەکانی دەولەتی ئیسرائیل(وكالة انباء جمهورية الاسلامية ايران، بيانات رسمية حول العمليات، الامنية متعددة الثوار)، لە راستیدا ئەم بانگەشەیەی دەوڵەتی ئێرانی هیچ بەلگەیەکی بە هێز پشت راستی ناکاتەوە و زور بە راشکاوە رەتکراوەتەوە لە لایەن حکومەتی عێڕاقی فیدراڵ و حکومەتی هەرێمی کوردستان(بيان حكومة اقليم كوردستان العراق الرسمي للرد على التهامات الايرانية، ٢٠٢٣،)

هەروەها ئێران پشت دەبەستی بە (م/٥١) لە چارتی نەتەوەیەکگرتوەکان بە هەمان شێوەی دەوڵەتی تورکی بە بیانووی مافی پارێزگاری لە خۆکردن، بەلام لە راستیدا ئەو پارتە سیاسیانەی باسمان کرد هیچ کردەوەیەکی سەربازیان ئەنجام نەداوە کە جێگای باسکردن بێت دژی خاک و دەوڵەتی ئێڕان(د.فاروق عبدالبر،٢٠١٣، ل ١١٢ بە دواوە)

ئەگەر شرۆڤە و هەڵسەنگاندن بۆ پاساو یاسایەکانی هەریەک لە دەوڵەت تورکیا و ئێران بکەین کە لە سەروە خستمانە روو، ناکەوێتە چوارچێوەی ئەو پێوەرە نێودەوڵەتیانەی کە پیویستن بۆ ئەم پێشێلکاریانەی کە ئەنجامی دەدەن بەرامبەر بە سەروەری و خاکی هەرێمی کوردستانی عێڕاق لە بەر ئەوی بۆ پەیروکردنی مافی خۆپارێزی کە لە (م/٥١) جارتی نەتەوەیەکگرتوەکان هاتووە وە بە گوێرەی ڕای زانایانی یاسای نێودەوڵەتی وە بریاری نێودەڵەتیەکان (Ian Brownlie and James Crawford, *Principles of Public International Law*, 7th ed. (Oxford: Oxford University Press, 2012, 728-780)

پێویستە ئەم مەرجانەی خوارەوەی هەبی

١-مەرجی بوونی هێرشەکی لەناکاو و کاریگەر، واتا هێرشەکە دەبیت دەم و دەست بیت، وە نابیت ئیحتیمالی بیت،(I J Reports, 1985,p14) وە هەروەها هێرشەکە پێویستە ئاراستەی دەوڵەت کرابی ڕاستەوخۆ نەوەک ئاراستەی هەندێک ڕەگەزی تری دەوڵەتی سێیەم، وە هەروەها پێویستە هێرشەکە قەبارە و سروشتەکەی دیار بێت

٢-مەرجی پێویستی و ڕێژەیی(Necessity and Proportionality)
واتا دەبیت بەرپەرچدانەوەکە بۆ خۆپارێزی بیت وە هیچ جێگرەوەیێکی ئاشتیانە لە بەر دەست نەبیت ئەمە لە لایک، وە دەبی بەرپەرچدانەوەکە ڕێژەیی و مناسب بیت لە گەڵ قەبارەی هیرشەکە، وە نابیت بەرپەرچدانەوەکە گەورەتر بیت بۆ بەرەنگاربوونەوەکەی هێرشەکە.
٣-گرتنەبەری ئەلتەرناتیف
واتا پیویستە دەوڵەت ئامرازە ئاشتیخوازەکانی(دبلوماسی، دانوستاندەن، ...هتد) بگریتە بەر پێش دەست کردەن بە هێرش.
ئەگەر ئەو مەرجانەی لە سەرەوە ئاماژەمان پێدا پەیرەو بکەین لە سەر دەوڵەتی تورکی و ئێرانی بومان دەردەکەوەت؛ سەبارەت بە دەوڵەتی تورکیا، کردەوە سەربازیەکانی بەردەوامن و بریتیی نین لە بەرپەرچدانەوەی هێرش و خۆپارێزی، لە بەر ئەوەی تورکیا بارەگای سەربازی بەردەوامی هەیە لە سەر خاکی هەرێمی کوردستان، وە بەردەوام هێرشی ڕێکخراو ئەنجامدەدات کە ئەمە لە گەڵ پێناسە ومانای رەوایەتی خۆپارێزی یەک ناگریتەوە و ناچیتە چوارچێوەی مادە (٥١)ی چارتی نەتەوەیەکگرتوەکان (Turkish Military Presence in Northeriraq; Anoecnpation by anather names, 2021) وە سەبارەت بە دەوڵەتی ئێرانیش، ئەو پێشێلکاریانەی دەوڵەتی ئێران وەک کردەسەربازیەکانی بۆ سەر خاک و ئاسمانی هەرێمی کوردستان ناکەویتە ژێر تێگە و مانای مافی خۆپارێزی،(تقرير منظمه حقوق الانسان، ٢٠٢٢) لە بەر ئەوەی دەوڵەتی ئێران هێرشەکان ئەنجام دەدات بەبێ ئەوەی پێشتر هیچ هێرشێکی سەبازی کرابیتە سەر لە لایەن پارتە سیاسەکانی دژ بە ئێران

رەهەندی جیۆسیاسیەکان

پاش روخانی رژیمی دیکتاتوری لە عێراق ساڵی ٢٠٠٣ وهەلوەشانەوەی سوپای عێراقی پێشوو، لە دەوڵەتی عێراق بۆشایەکی ئەمنی گەورە دروست بوو بۆ چەندین ساڵ بەردەوام بوو، سوپای عێراقی بە تەواوەتی هەلوەشێنرایەوە بە بریاری فەرمانرەوای مەدەنی(بول بريمر أمر سلطة الائتلاف المؤقتة رقم (2)لسنة ٢٠٠٣)، هەر وەها لە ئەنجامی ئەم جەنگە ئەک لە دوای یەکەکانی عێراق ئەنجامی دابوو وەک شەری چەند ساڵە لە گەڵ دەوڵەتی ئێران و داگیرکردنی دەوڵەتی کوێت، ئەمە وای کردەبوو کە جبەخانەی سەربازی عێراق زور لاواز بێت لە رووی بونی چەکی پێشکەوتوو و سەردمیانە(James P. Pfiffner, 2010,p76-85)، بێ گومان دامەزراندەوەی سوپایەکی عێراق راهێنراو پر چەک کرا و کاتێکی زۆر بگرە جاندین ساڵی خایاند.(Sharon Otterman, 2025)
لە لایەکی تر لە ئەنجامی هەڵگیرسانی شەڕی تائیفی لە نێوان سونە و شیعە لە پارێزگاکانی باکوور و ناوەراست لە ساڵانی ٢٠٠٤-٢٠٠٨ بوو هۆی ئاوارە بوونی هەزاران کەس کە ڕوویان لە هەرێمی کوردستان کرد و لە لایەن گەڵی کورد و حکومەتی هەرێمی کوردستان پێشوازیان لێکراو وشوێنی تایبەتیان بۆ ئامادە کرا بۆ حەوانەوەیان و پاراستنیان، لە راستیدا بە هۆی نەبوونی هەماهەنگیەکی بە هێز لە نێوان ئەو سوپایە نوێیەی عێراق و هێزی پێشمەرگەی کوردستان ئەمە وایکرد کە بۆشایەکی ئەمنی لە زور ناوچە جیاوازەکانی عێراق دروست بێت کە چەندین گروپی چەکداری لە یاسا بە دەر وتیروریست خویان حەشار بدەن لەم ناوچانە کە لە لایەن ووەڵاتانی دراوسێی عێراق پشتگیری دەکران، ئەمە بۆ هۆی بیانویەکی باش بۆ هەر یەک لە ووڵاتی ئێران و تورکیا کە پێشێلی سەروەری خاکی عێراق و هەرێمی کوردستان بکەن.

گومان لە وەدانیە کە دەوڵەتی تورکی و ئێرانی هەر لە کۆنەوە تا کو ئێستاش کە خاوەنی دوو ئیمپراتوریەتی بە هێز بوونە(ئیمپراتوریەتی عوسمانی، ئیمپراتوریەتی سەفەوی) ململانیەکی شاراوە لە نێوانیاندا هەیە، وە هەریەک لەم دوو دەوڵەتە هەوڵی ئەوەیان دەدا کە هەژموونی خۆیان لە عێراق و هەرێمی کوردستان بە هێز بکەن بە مەبەستی ئەوەی وەک هێزێکی کاریگەری هەرێمی یان ئیقلیمی دەربکەوەن وە ئێرانیش بە تایبەتی تر دەیویست ئەم ڕێڕەوە درووست بکات کە پییان دەگوت هیلالی شیعی، بۆیە تورکیا و ئێران هەوڵی کونترول کردنی سنورەکانیان دەدا، تورکیا ترسی ئەوەی هەبوو کە ڕێڕەوێک بۆ کوردی هەرێمی کوردستان دروست بێت لە نێوان باکوری سوریا بۆ تورکیا و بۆ هەرێمی کوردستان وە ئێرانیش هەوڵی کونترول کردنی سنورەکانی دەدات بۆ گەیاندنی یارمەتیەکانی بۆ ئەو ملیشیا چەکدارەکانی کە سەر بە خۆی بوون.

سەرەڕای ئەو هۆکارانەی باسمان کرد، ئاو وەک فشارێکی سیاسی بەرامبەر دەوڵەتی عێراق و هەرێمی کوردستان بەکار هێنرا لە بەر ئەوەی سەرچاوەکانی رووباری دیجلە و فورات و سیروان و زۆر لە رووبارە لاوەکیەکانی تر لە تورکیا و ئێران هەڵدەقولێن و دەرژێنە ناو خاکی عێراق، ئەمەش وایکردووە تاکو ئەمروش دەوڵەتی عێراق ملکەچی زۆر لە بریارەکانی ئەم دوو دەوڵەتە بێت لە پێناو بەردانەوەی ئاو بۆ عێراق و هەرێمی کوردستان، نابێت ئەمە لە بیر بکرێت کە بوونی هێزەکانی ئەمریکا و هاوپەیمانان لە ناوچە جیاجیاکانی عێراق و هەرێمی کوردستان کە بەپێ ڕێکەوتنامەی ستراتیجی لە گەڵ دەوڵەتی عێراقی فدرال بوونیان هەبوو، ئەمە هۆکارێک بوو بۆ سنوردارکردنی توانای دەوڵەتی ئێران بە جێ بە جێ نە کردنی ئامانجەکانی و ئەم هێزانە تارادیەکی ڕێژەیی پارێزگاری لە هەرێمی کوردستان دەکرد، کە ئەمەش کاریگەریەکی زۆری هەبوو لە سەر باڵانسی هێز لە عێراق و ناوچەکە.

ڕەهەندی ئابووری

کۆماری عێراقی فیدراڵ بە یەکێک لە وڵاتە هەرە دەوڵەمەندەکان دادەنرێت لە رووی بوونی یەدگی نەوت کە نزیکەی (١٤٥) ملیار بەرمیل دەخەمڵێنرێت کە بە چوارەمین دەوڵەت لە رووی یەدەگی نەوت لە سەر ئاستی جیهان هەژمار دەکرێت، جگە لە یەدەگی گازی سروشتی کە بە نزیکەی (١١١,٥) ملیار مەتر سێجا دەخەملێنرێت کە لە سەر ئاستی جیهان بۆ بوونی بە یەدەگی گاز سروشتی بەگوێرەی ڕاپورتی کۆمپانیای سۆموی عێراقی بۆ هەناردەکردنی نەوت(Somo oil. Gov.irq) هەروەها لە درێژەی ڕاپۆرتەکەی عێراق بە دووهەمین هەناردەی نەوت دادەنرێت لە دوای ووڵاتی سعودیە دێت، ڕۆژانە بری (٤,٢٧) ملیون بەرمیل نەوت بەرهەم دەێنێت، کە واتە دەتوانرێ بگوترێت بۆنی ئەم ڕێژە زۆرەی نەوت لە عێراق هەر وەک توێژەران ئاماژەی بۆ دەکەن بە هۆکارێکی سەرەکی پێشێلکردن و داگیرکردنی خاکی دەوڵەتی عێراق دادەنرێت(هیثم کريم حسيوان، ٢٠٠٦، ل ١٩٨)

گومان لەوەدانیە هەرێمی کوردستان خاوەنی یەدەگیکی تا ڕادەیەک باشی هەیە لە نەوت و گازی سروشتی، وە پاش ئەوەی پەرلەمانی کوردستان یاسای نەوت و گازی ژمارە(٢٢) ساڵی ٢٠٠٧ دەرکرد پاڵپشت بە مادەی (١١١ ، ١١٢ ، ١١٥، ٣/١٢١) لە دەستووری عێراقی، هەرێم دەستی کرد بە گەران و دەرهێنانی نەوت و گازی سروشتی لە ڕێگەی ئەو گرێبەستانەی لە گەڵ کۆمپانیا بیانیەکان واژووی کردبوو، وە پاش برینی بەشە بودجەی هەرێمی کوردستان لە ساڵی ٢٠١٤ لە لایەن حکومەتی عێراقی فیدراڵ، حکومەتی هەرێم بەرەو سەربەخوی و ئابوری ئازاد هەنگاوی نا لە ڕێگەی هەناردە کردنی نەوتی هەرێم بۆ بەندەری جیهانی تورکی تا بتوانێت پشت بە ئابوری خوی ببەستێت بۆ دابین کردنی خەرجی و مووچەی فەرمانبەرانی هەرێم، ئەم هەنگاوانەی

هەرێمی کوردستان مایەی دڵخۆشی نەبوو بۆ حکومەتی ناوەندی، چونکە حکومەتی ناوەند وەک سەپاندنی ئیرادەی هەرێم بەسەر خۆیدا دەیبینی وهەرێمی تۆمەتبار دەکرد بە سەرپێچی دەستووری و یاسایی و چەندین هەنگاوی توندیشی بەرامبەر هەرێم گرتەبەر لەڕووی یاسایەوە تا گەیشت بە بڕینی بەشە بودجەی هەرێمی کوردستان، لە دواین هەوڵی حکومەتی عێراقیشدا، دادگای ناوبژیوانی ژووری بازرگانی نێودەوڵەتی لە پاریس ڕۆژی ٢٠٢٣/٣/٢٣ لە بەرژەوەندی حکومەتی عێراق و دژی بەرژەوەندییەکانی هەرێم تایبەت بە دۆسیەی فرۆشتنی نەوت سکاڵایەکی حکومەتی عێراقی یەکلاکردەوە. کە عێراق لە دژی تورکیا تۆماریکردبوو، بەهۆی پێشێلکردنی بڕگەکانی ڕێککەوتنی بۆری عێراق و تورکیا کە لە ساڵی (١٩٧٣) واژۆکراوە، کە تێیدا هاتووە، حکومەتی تورکیا دەبێت پابەندی ڕێنماییەکانی عێراق بێت سەبارەت بە گواستنەوەی نەوتی خاو کە لە عێراقەوە هەناردە دەکرێت بۆ سەرجەم ناوەندەکانی هەڵگرتن و گواستنەوەی و وێستگەی کۆتایی.
هەر ئەم بڕیارەش بووە هۆی ڕاگرتنی هەناردەکردنی نەوتی هەرێم بۆ بەندەری جەیهانی تورکی ،ئەمە لە لایەک، (Draw Media, 2024) وە ڕاگەیاندنی ڕێفراندومی کوردستان بۆ را وەرگەرتنی گەلی کورد بۆ سەربەخۆی هەرێم لە ساڵی ٢٠١٧، ئەم دوو هۆکارە بوە هۆی ترسێکی گەورە لە لایەن هەر یەک لە دەوڵەتی تورکیا و ئێران و عێراق، کە لە ئەنجامدا هێرشی سەربازی و وشکانی و ئاسمانی بۆ سەر هەرێمی کوردستان ئەنجامدراوە لە هەموو دەروازەکان ئابلوقەی ئابووری خرا سەر گەلی هەرێمی کوردستان و دادگای فیدراڵی عێراق لە مانگی شوباتی ساڵی ٢٠٢٢ بڕیاری ژمارە(١٥) دەرکرد بۆ ڕەت کردنەوەی یاسای نەوت و گاز هەرێمی کوردستان ژمارە (٢٢)ی ساڵی ٢٠٠٧، لە سەر بنەمای نادەستووری ئەم یاسایە.
هەروەها پاش دەرچوونی ئەنجامی ئەو سکاڵایەی کە دەوڵەتی عێراق لە سەر دەوڵەتی تورکیا توماری کردەبوو سەبارەت بە نایاسایی مامەلە کردنی دەوڵەتی تورکیا لە گەڵ هەرێمی کوردستان کە بەشێکە لە عێراق و بەبێ ڕەزامەندی دەوڵەتی عێراق، دادگا لە ٢٣ی ئازاری ساڵی ٢٠٢٣ ئەم کیسەی یەکلایی کردەوە لە بەرژەوەندی دەوڵەتی عێراق ، وە دەوڵەتی تورکیا پابەند کرا بە قەربووکردنەوەی دەوڵەتی عێراق بە بری تەنها ١,٤ ملیار دۆلاری وەک پێبژاردن لەسەر تورکیا سەپاندووە بۆ ساڵەکانی ٢٠١٤ تاوەکو ٢٠١٨، بەبێ دیارکردنی ئەو برە زیادەی چووەتە سەری.لە بەرامبەر داواکانی عێراق، تورکیاش چەندین داوای دیکەی لە دادگاکە بەرزکردووەتەوە کە پەیوەیستن بە ئاست نزمی لە بۆرییەکانی گواستنەوەی نەوت و پێنەدانی کرێی گواستنەوە لە ساڵانی رابردوو. دادگا ڕەزامەند بووە بەوەی کە تورکیا پێویستە ٦٠٠ ملیۆن دۆلاری قەرەبوو بکرێتەوە .(Emirates Policy Center, 2023) پاش دەرچوونی ئەم حوکمە دەوڵەتی تورکیا وەرگرتنی نەوتی لە هەرێمی کوردستان ڕاگرت کە ڕۆژانە نزیکەی (٤٢٠) هەزار بەرمیل دەخەملێنرا.
کرینی گازی سروشتی ئێرانی لە لایەن دەوڵەتی عێراق بۆ مەبەستی دابینکردنی خزمەتگوزاریە جیاوازەکان بۆ کومەڵگای عێراقی، لە لایەک، وە دەرهێنان وگرنگیپێدانی حکومەتی هەرێمی کوردستان بە کێڵگەکانی گاز بۆ دابین کردنی کارەبا و گازی سروشتی بۆ دانیشتوانی هەرێمی کوردستان و هەر یەک لە شارەکانی موصل و کەرکوک و هندێک شاری تری عێراق، ئەمەش هۆکارێکی ئابووری تری زۆر بە هێز بوو کە پێشێلی سەروەری خاکی هەرێم بکرێت بە بوردومان کردنی ئەم کێڵگانەبە ساروخی بالیستی فرۆکەی بێ فرۆکەوان لە لایەن هێزە میلیشاکان سەر بە وولاتانی جیران بە مەبەستی لاواز کردنی ئابووری هەرێمی کوردستان، زیاتر لە (١٠) جار کرایە

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦ / العدد ٥

سەر کێڵگەی گازی کورمور کە دەکەویتە شاروچکەی چەمچەمالی سەر بە پارێزگای سلێمانی لە هەرێمی کوردستانی عێراق لە رۆژی ٢٠٢٥/١١/٢٦ کە بۆ هۆی لە کار کەوتنی وێستگەکانی بەرهەم هێنانی کارەبا لە شارەکانی هەرێمی کوردستان و هەندێ پارێزگای تری عێراق (غسان تقي،٢٠٢٤)، کە واتە دەتوانرێت بگوترێت رەهەنی ئابووریش ئەکێکە لە هۆکارە سەرکیەکانی پێشێل کردنی سەروەری هەرێمی کوردستان لە لایەن هەر ئەک لە وولاتانی ناوچەکە.

کۆتایی:

باش کوتایهینان بە نووسینەی ئەم توێژینەوەمان لە ژێر ناونیشانی (هۆکارەکانی پێشێلکردنی سەروەری خاکی هەرێمی کوردستان _عێراق) کەیشتین بە کومەلێک دەرئەنجام و پێشنیار کە لەخوارەوە دەیانخێنەروو:-

دەرەنجام

١- سەروەری یەکێکە لە رەگەزە سەرەکیەکانی دروست بوونی دەوڵەت لە بەرانبەر هەردوو رەگەزەکەی دیکەی خاک و گەل، بەمانای ئەوەی دەوڵەت ئازاد و سەربەخۆیە لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانی، بە گەورەترین و بەرزترین دەسەڵات، جگە لەو دەسەڵاتەی کە دەوڵەت بە ئارەزووی خۆی پابەندکارییەکانی خستوتە ئەستوی خۆی وەک چونە ناو واژوو کردنی رێکەوتننامە نێودەوڵەتیەکان بۆ نمونە ئەندام بوون لە رێکخراوی نەتەوەیەکگرتوەکان، کە ئەمەش وا دەکات سەروەری سنوردار بکریت و سزای یاسایی بدرێت لە کاتی پابەندنەبوونی دەوڵەت بە نۆرم و پرەنسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی.

٢- سەروەری چەندین جۆری هەیە هەروەک لە ناوەرۆکی توێژینەوەکە خراوەتەروو و کۆت نییە بە جۆرێکی دیاریکراو؛ بیردۆزەکانی سەروەری جیاوازن بە پێی رای زانایان و لێکۆڵەران، هەروەها ئاراستەی زانستی و ماوەی سەردەمەکان.

٤- پێشێلکردنی سەروەری خاکی هەرێمی کوردستان دەگەرێتەوە بۆ کۆمەلێک هۆکاری سەرەکی، کە ململانێی سیاسیی ناوچەکە، هەروەها بیانووی بەرەنگاربوونەوەی تیرۆر و پاراستنی ئاسایشی ناوچەکە، کە ئەمەش بە بیانووی سەرەکی دادەندرێن سەرەڕای هەبوونی بەرژەوەندیی شاراوەیی ولاتان لەڕووی ناوچەیی و نوێودەوڵەتی.

پاساوەکانی هەریەك لە دەولەتی تورکیا و ئێران بو پیشیل کردنی سەروەری خاکی هەرێمی کوردستان لە رێگەی توپباران و ئەم ئوپراسیونانە ئەنجامی دەدەن بە بیانوی بوونی تیرور، پاساوی نایاسایی و نارەوان بەبێ بنەماکانی یاسای نیودەولەتی گشتی.

ڕاسپاردە

١- کاراکردنی رۆڵی دیپلۆماسی و یاسایی لە نەتەوە یەکگرتووەکان، لەبەر ئەوەی لە دەرەنجامی یەکەمدا ئاماژە بەوە کراوە کە پێشێلکردنی بنەما نێودەوڵەتییەکان سزای یاسایی بەدوادا دێت، پێویستە حکومەتی عێراق و نوێنەرایەتی هەرێمی کوردستان دۆسیەی پێشێلکارییەکان ببەنە ئەنجومەنی ئاسایش و دادگای نێودەوڵەتی، دەبێت داوای جێبەجێکردنی سزای یاسایی یان قەرەبووکردنەوە بکرێت دژی ئەو ولاتانەی بەردەوام سەروەری خاکەکە دەبەزێنن، نەک تەنها بە بەیاننامەی ئیدانەکردن اکتفا بکرێت.

٢- بەکارهێنانی بەرژەوەندییە نێودەوڵەتییەکان وەک کارتی فشار، پێویستە هەرێمی کوردستان سوود لە گرێبەستە وزە و ئابوورییەکانی لەگەڵ زلهێزەکان وەربگرێت بۆ دروستکردنی چەتری پارێزگاری، واتە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان لە ئاستی ئابوورییەوە بگوازرێنەوە بۆ ئاستی ئەمنی

و سیاسی، تاوەکو پاراستنی سەروەریی هەرێم ببێتە بەشێک لە بەرژەوەندیی زلهێزەکان و ڕێگە نەدەن وڵاتانی ناوچەکە بە ئاسانی دەستدرێژی بکەنە سەر خاکەکەی.

لیستی سەرچاوەکان

بە زمانی عەرەبی:

١. تقرير اللجنة المعنية بالتدخل وسيادة الدول المعنون "مسؤولية الحماية" بتاريخ ديسمبر٢٠٠١م، A/٣٠٣/٥٧ ، ص٢٦ فقرة (١-٣٥)

٢. جمهورية العراق (٢٠٠٥) دستور جمهورية العراق لعام ٢٠٠٥

٣. محمد بن أبي بكرعبدالقادرالرازي، مختارالصحاح، بيروت، دارالكتب العلمية،١٩٨٣، ص٣٢٠. وەهەروەها بڕوانە: مجدالدين الشيرازی، القاموس المحيط، بەشی سێیەم، بێروت، عالم الكتب، ب.س

٤. مجيد ماشانی،فەرهنگی سەرچاوە،کتێبخانەی زانیار سلێمانی،٢٠٠٨

٥. محمد عبد المعز نصر، النظريات و النظم السياسة، دارالنهضة العربية، بيروت، ١٩٨١،

٦. نورالدين حاروش، تاريخ الفكر السياسي، دار الأمة، الجزائر، ط٢، ٢٠٠٩،

٧. ليون دوگی (leon duguit)،یاسای دەستووری ١٩٢١-١٩٢٥

٨. ريمون حداد، العلاقات الدولية، دار الحقيقة، بيروت، ٢٠٠٠،

٩. سهيل حسين الفيتلي، الوسيط في القانون الدولي العام،دار الفكر العربي، بيروت، ٢٠٠٢،

١٠. حسن النافعة، سيادة الدول في ظل تحولات موازين القوة في النظام الدولي، مجلة أفكار الالكترونية، العدد الرابع،٢٠١٨

١١. مريم سلام احمد، معوقات و مقومات السيادة في العراق بعد ٢٠٠٣،جامعه بغداد،كليه علوم السياسيه،مجله دراسات دوليه،العدد ٩٢، ٢٠٢٤،

١٢. فاطمة قوال، مفهوم السيادة في ظل المتغيرات الدولية الراهنة، ريسالة الماجستير في العلوم السياسية و العلاقات الدولية،٢٠١١ جامعة تلسمان، الجزائر،٢٠١٢،

١٣. محمد نصر محمد ، الوسيط في القانون الدولي العام، مكتبة القانون والاقتصاد، الرياض،٢٠١٢،

١٤. عبدالقادر بو غازي، التدخل الإنساني و التحول في مفهوم السيادة،انتقال المفهوم من التقديس إلى الوظيفية، مجلة حقوق الإنسان و الحريات العامة، جامعة عبدالحميد ابن باديس، ٢٠٢٤،

١٥. محمد علي الحاج، مقدمة لدراسة القانون الدولي العام المعاصر، مكتبة ومركز الصادق للطباعة والنشر والتوزيع، صنعاء،٢٠١٩،

١٦. ساحل مخلوف، إشكالية تحول متغير السيادة الوطنية في الواقع الدولي الراهن، مجلة القانون والمجتمع، ژ ٦ ، ٢٠١٥

١٧. سمير حمياز ، إشكاليةمفهوم السيادة الوطنية في ظل المتغيرات الدولية الراهنة، مجلة الحوار الثقافي،قسم العلوم السياسيةو العلاقات الدولية، جامعة مولود معمري، الجزائر، ٢٠١٦

١٨. محمد طه بدوي ، مدخل إلى علم العلاقات الدولية، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٧٢

١٩. د.سامي الطيب ادريس،دواعي وآثارخرق السيادة في ظل المتغيرات الدولية ٢٠٢٤

٢٠. د.عبدعلي محمد سوادي و وسام عيسي رحم،انتهاك سيادة الدولة علي إقليمها الجوي ٢٠٢٢

٢١. اميرة حناشي، مبدأ السيادة في ظل التحولات الدولية الراهنة، رسالة ماجستير ، جامعة منتوري، كلية الحقوق، قسنطينة، ٢٠٠٨

٢٢. عصام العطية القانون الدولي العام، الطبعة الثانية، المكتبة القانونية، بغداد، ٢٠١٢

٢٣. على صادق ابو هيف، القانون الدولى العام، منشاة المعارف، الإسكندرية، ١٩٩٨

٢٤. خالد التومي، السيادة الوطنية وتحولات العلاقات الدولية الراهنة، المعهد المصري للدراسات اسطنبول، ٢٠١٩

٢٥. ثروت بدوي أصول الفكر السياسي والنظريات والمذاهب السياسية الكبرى، القاهرة، ١٩٦٧

٢٦. محمد أحمد مفتي، الوكيل سامي صالح السيادة وثبات الأحكام في النظرية السياسية الإسلامية، مركز البحوث والدراسات الإسلامية، المملكة العربية السعودية مكة المكرمة ، ١٩٩١

٢٧. د. عثمان علي ميرانبک، السيادة في ضوء القانون الدولي المعاصر، الطبعة الاولى اربيل ٢٠٠٩

٢٨. حسن رزق عبدو، واخرون النظام العالمي ومستقبل سيادة الدولة في الشرق الأوسط، مذكرة ماجستير في الدراسات الشرق أوسطية، جامعة الأزهركلية الآداب والعلوم الإنسانية غزة، ٢٠١٠

٢٩. حسن عمي خضير العبيدي،التدخل العسكري التركي في شمال العراق١٩٩١-١٩٩٩ الاهداف والنتايج،

٣٠. مهدي جابر مهدي، السيادة و التدخل الإنساني دراسة قانونية و سياسة، العراق أربيل، منظمة نشر الثقافة القانونية، ٢٠٠٤،

٣١. فوزي أوصديق، مبدأ التدخل و السيادة لماذا؟وكيف؟، الجزائر، داركتاب الحديث، ١٩٩٩

٣٢. سعد حقي توفيق، النظام الدولي الجديد دراسة في مستقبل العلاقات الدولية بعد انتهاء الحرب الباردة، عمان، الأهلية للنشر والتوزيع،١٩٩٠

٣٣. د.طلال ياسين عيسى، المسؤولية الدولية الناتجة عن أفعال لا يحظرها القانون الدولي، مجلة رسالة الحقوق المجلد الأول العدد الثاني، ٢٠٠٩

٣٤. د. عمر بن أبو بكر أحمد باخشب، سيادة الدولة فى ظل التطورات الدولية، المجلة هيئة التشريع والرأي القانوني مملكة البحرين، العدد الثالث ٣١٤

٣٥. د.محمد طلعت الغنيمي، الوسيط في قانون السلام، منشأة المعارف الاسكندرية، ١٩٨٢

٣٦. د. غرداين خديجة، السيادة في القانون الدولي المعاصر، مجلة الدراسات القانونية و السياسية - المجلد الرابع - العدد ٢، ٢٠١٨

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦/ العدد ٥

٣٧. موساوي أمال التدخل الدولي لأسباب إنسانية في القانون الدولي المعاصر، جامعة الحاج لخضر، باتنة، ٢٠١١-٢٠١٢

٣٨. عوض لليمون ، الوجيز في النظم السياسية ومبادئ القانون الدستوري، دار وائل للنشر، الطبعة ٢ ، عمان - الأردن، ٢٠١٦

گۆڤاری ئەکادیمی:

1. بن تالي الشارف، أثر إعمال حقوق الإنسان على مبدأ السيادة، مجلة الدراسات القانونية المقارنة العدد الثالث، 2016

ماڵپەری ئەنتەرنێت

٣٩. غسان تقي،حقل كورمور تحت النار للمرة الـ١١.. ما فحوى الرسالة هذه المرة؟ منشور على الموقع الالكتروني التالي:

,< last visted 7-12-2025>https://alhurra.com/8203

٤٠. مقال منشور من قبل وحدة الراسات العراقية، ، إعادة ترتيب الأوراق والعلاقات: تداعيات قرار التحكيم الدولي بعدم قانونية تصدير نفط إقليم كردستان العراق عبر تركيا، منشور على الموقع الالكتروني التالي:

- https://epc.ae/ar/details/scenario/tadaeiat-qarar-altahkim-alduwali-bieadam-qanuniat-tasdir-naft-iqlim-kurdistan-abr-turkia,< **last visted 8-12-**2025>
- https://www.securitycouncilreport.org/whatsinblue/2022/11/iranian-strikes-in-iraq-meeting-under-any-other-business.php (Accessed: 12 December 2025)
- Brownlie, Ian, and James Crawford. *Principles of Public International Law*. 7th ed. Oxford: Oxford University Press, 2012
- *Pfiffner, James P. "US Blunders in Iraq: De-Baathification and Disbanding the Army."* Intelligence and National Security *25, no. 1 (February*

2010):https://pfiffner.schar.gmu.edu/files/pdfs/Articles/CPA%20Orders,%20Iraq%20PDF.pdf

- Otterman, Sharon. "IRAQ: Iraq's Prewar Military Capabilities." Council on Foreign Relations, February 3, 2005. https://www.cfr.org/backgrounder/iraq-iraqs-prewar-military-capabilities.
- https://drawmedia.net/page_detail?smart-id=16869
- https://epc.ae/ar/details/scenario/tadaeiat-qarar-altahkim-alduwali-bieadam-qanuniat-tasdir-naft-iqlim-kurdistan-abr-turkia
- United Nations (1945) Charter of the United Nations. San Francisco:United Nations. Available at: https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text (Accessed: 12 December 2025

به زمانى ئینگلیزى:

1- Charles Roussou, La responsabilité internationale, caure de droit international public, Paris, 1995, P12.
2- Harper, Douglas, ‘Etymology of sovereignty’ (Online Etymology Dictionary) https://www.etymonline.com/word/sovereignty accessed 8 October 2025.
3- Ramona Gabriela TĂTARAdela MOIȘI, THE CONCEPT OF SOVEREIGNTY, Journal of Public Administration Finance and Law, issue 24/2022, p 293.
4- **THOMAS HOBBES**: “**LEVIATHAN**”, OXFORD WORLD'S CLASSICS, Edited with An Introduction and Notes. By. C. A. GASKIN, 1998, p 291-295.
5- Clyde Eadeleton, International Organization and the Law of Responsibility, R.C.A.U.I. 1950, P324

6- -Selle George, Manuel de droit internationel public douote mount cheest in paris, 1948, P83

7- Salviol (G), Les règles générales de paix recueil des cours 1933, vol, P97-98

8- Le Fur Louis, Précis de droit international public, 3° ed, 1937, N°664-665, P392-393.

6 List of References

In Arabic:

1. Statement of the Meaningful Committee on the Intervention and Sovereignty of the Legitimate State "Protective Responsibility" dated December 2001, 57/303/A, pp. 26, paragraphs (1-35)

2. Republic of Iraq (2005) Constitution of the Republic of Iraq

3. Muhammad ibn Abi Bakr Abdul Qadir al-Razi, Mukhtar al-Sahah, Beirut, Dar al-Kitb al-Ulamiyah, 1983, p. See also Mujdal al-Din al-Shirazi, Al-Qamus al-Muhait, Part III, Beirut, Alam al-Kitb, b.s

4. Majid Mashani, Source Dictionary, Zanyar Library, Sulaimani,

5. Mohammed Abdul Ma'az Nasr, Theories and System of Politics, Dar al-Nahda al-Arabiya, Beirut, 1981,

6. Noureddine Haroush, Tarikh al-Fakr al-Siyasi, Dar al-Ummah, Algeria, Vol. 2, 2009,

7. Leon Duguit, Constitutional Law 1921-1

8. Ramon Haddad, International Relations, Dar al-Haqiqah, Beirut, 2000,

9. Sahail Hussein al-Fitli, Al-Wasit fi al-Qanun al-Dawli al-Aam, Dar al-Fakr al-Arabi, Beirut, 2002,

10. Hassan al-Nafi'a, State Sovereignty in the Balance of Power Changes in the International System, Electronic Thought Magazine, Fourth Issue,

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦/ العدد ٦

11. Maryam Salam Ahmad, Conditions and Resistance of Sovereignty in Iraq After 2003, Baghdad University, Faculty of Political Sciences, Journal of International Studies, No. 92, 2024,

12. Fatima Qual, The Concept of Sovereignty in the Context of International Changes, Master's Thesis in Political Science and International Relations, 2011, Telman University, Algeria, 2012,

13. Mohammed Nasr Mohammed, Associate in General International Law, Bureau of Law and Economics, Riyadh, 2012,

14. Abdul Qadir Bu Ghazi, Humanitarian Intervention and Change in the Concept of Sovereignty, Transfer of the Concept from Sanctification to Duty, Journal of Human Rights and Public Freedoms, Abdul Hamid Ibn University Badis, 2024,

15. Mohammed Ali Al-Hajj, Introduction to Contemporary International Law, Al-Sadeq Printing, Publishing and Distribution Library, Sanaa, 2019,

16. Sahel Makhlouf, The Problem of Changing National Sovereignty in the Mortgage International Reality, Law and Society Magazine, No. 6,

17. Samir Hamiaz, Problems of the Concept of National Sovereignty in the Light of International Changes, Journal of Cultural Dialogue, Department of Political Sciences and International Relations, Mawlod Moamari University, Algeria,

18. Mohammed Taha Badwi, Introduction to the Science of International Relations, Dar al-Nadha al-Arabiya, Beirut,

19. Dr. Sami Al-Tayyib Idris, Preaching and the Impact of Sovereignty in the Shadow of International Changes

20. Dr. Abdul Ali Mohammed Swadi and Wassam Issa Rahm, Expansion of State Sovereignty over the Climate

21. Amira Hanashi, Principles of Sovereignty in the Shadow of International Changes, Master's Thesis, Manturi University, Faculty of Law, Constantinople,

22. Essam Al-Atiyah, General International Law, Second Edition, Law Office, Baghdad,

23. Ali Sadiq Abu Haif, General International Law, Source of Knowledge, Alexandria,

24. Khaled Al-Toumi, National Sovereignty and International Relations Management, Egyptian Institute of Studies, Istanbul,

25. Thrut Bedoui: Principles of Political Thought, Theories and Great Political Doctrines, Cairo,

26. Mohammed Ahmad Mufti, Al-Wakil Sami Saleh Sovereignty and Stability of Rules in Islamic Political Theory, Islamic Research and Studies Center, Saudi Arabia Mecca, 1991

27. Dr. Osman Ali Miranbak, Sovereignty in the Light of Contemporary International Law, first edition, Erbil

28. Hassan Rizq Abdou, The World Order and the Future of State Sovereignty in the Middle East, Master's Thesis in Middle East Studies, Azharkaliya University of Arts and Sciences Humanity Gaza, 2010

29. Hassan Ami Khadir al-Obaidi, Turkish Military Intervention in Northern Iraq 1991-1999, Objectives and Results,

30. Mahdi Jaber Mahdi, Sovereignty and Human Intervention, Legal Studies and Politics, Iraq, Erbil, Legal Culture Publishing House, 2004,

31. Fouzi al-Awsiddiq, Principles of Intervention and Sovereignty for Why? Why?, Algeria, Dar Kitab al-Hadith,

32. Saad Haqi Tawfiq, The New World Order: A Study in the Future of International Relations after the End of the Cold War, Oman, Private Publishing and Distribution,

33. Dr. Talal Yasin Issa, International Responsibility Resulting from Acts Not Prepared by International Law, Journal of Rights Letters Volume 1, Number 2, 2009

34. Dr. Omar bin Abu Bakr Ahmad Bakhshb, State Sovereignty in the Shadow of International Developments, Journal of the Legislative and Legal Opinion Board of the Kingdom of Bahrain, Vol

35. Dr. Mohammed Talaat al-Ghanimi, Al-Wasit fi Qanoon al-Salam, Alexandria, 1982

36. Dr. Ghardain Khadija, Sovereignty in Contemporary International Law, Journal of Legal and Political Studies - Volume Four - Issue 2,

37. Mousavi International Intervention for Humanitarian Causes in Contemporary International Law, Al-Hajj al-Khidr University, Batna, 2011-2

38. Awadh al-Lemon, Al-Wajiz fi al-Nazim al-Siyasiyah and Principles of Constitutional Law, Dar Wael Publishing House, 2nd Edition, Oman-Jordan,

Academic Journal:

1. Bin Tali al-Sharaf, The Effect of Human Rights Practice on the Principle of Sovereignty, Journal of Comparative Legal Studies, No. 3,

Website of the Internet

39. Ghassan Taqi, Haql Kurmoor under the fire for the 11th letter.. What was the letter of this letter? Published on the Italian website:

https://alhurra.com/8203,< last accessed 7-12-2025>

40. Article published by the Iraqi Archives Unit, Rearrangement of Documents and Relations: Implications of the International Arbitration Decision on the Illegalization of Oil Exports through the Kurdistan Region of Iraq تركيا، published on the Italian website: